

Duitsche Mylen is voor een graad

Spaansche Mylen $1\frac{1}{2}$ voor een graad

Engelsche en fransche Mylen 20 voor Een graad

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

11e jaargang, 1992, nr. 1

LIBELLUS AMICORUM GÜNTHER SCHILDER

Günter Schilder 50 jaar	
C. Koeman	1
De invloed van Harley op de moderne kartografie	
F.J. Ormeling	2
De zakglobe van Abraham van Ceulen (ca. 1697)	
P. van der Krogt	7
Kaarten in facsimile: Mogen er eisen aan gesteld worden?	
M. Hamelers	11
De kaart van de Merwede door Nicolaas Cruquius	
P. van den Brink	17
De (on)mogelijkheid van een Noordoost Passage in het Europese kaartbeeld van de 15de en de eerste helft 16de eeuw	
E. Okhuizen	24
Henripolis: Kaarten bij een ontwikkelingsproject in de 17de eeuw	
H. Voogt en H. Ingen-Housz	31
Varia Cartographica	38
Besprekingen	39
Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven	40

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink, Dr. P.C.J. van der Krogt,
Dr. H.P. Deys, Drs. A.H. Ruitinga,
Drs. M.M.Th.L. Hamelers, J.W.F. Voogt,
Drs. E.O. van Keulen, Drs. D. de Vries.

Redactiesecretariaat

Drs. E.O. van Keulen, Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaart Museum', Kattenburgerplein 1, 1018 KK Amsterdam

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 30,— per jaar (vier nummers), buitenland f 50,—. Losse nummers f 10,—. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-44667, Postgironummer 5253901.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Verkleind deel van de paskaart van Hispaniola uit de Vingboons-atlas, manuscript, schaal 1:1.500.000, formaat van de gehele kaart 47 x 69 cm. Het afgebeelde gedeelte is de westkust van Hispaniola met het eiland Tortuga, de Windward Passage en de oostpunt van Cuba (Algemeen Rijksarchief, VELH 619-60).

Günter Schilder

50 jaar

Foto Ed Dahl

Günter Schilder, pupil, opvolger, vaandeldrager in een stoet van Nederlandse schrijvers over de geschiedenis van de kartografie, is vijftig jaar geworden. Mij is in die stoet van schrijvers een plaatsje aangewezen achter het vaandel, om met een paar woorden deze verzameling studies in te leiden. Ditmaal loopt de jarige niet mee in de stoet maar laat de optocht van collega-schrijvers aan zich voorbij trekken. Hij zal het oog op de één wat langer dan op de ander laten rusten en waarschijnlijk zal hij wel verrast worden wanneer z'n oog op een naam valt die hij niet verwacht had.

Het plezierige van verjaardag vieren is het ontvangen van bezoek en eventueel van door hen meegebrachte geschenken. Onplezierig zijn de gedachten aan het snelle verloop van de tijd die ons toegemeten wordt, in dit geval voor de taak om de geschiedenis van de kartografie te beschrijven.

Hoe het aan de Utrechtse Universiteit mogelijk is geworden is iemand op z'n vijftigste verjaardag een feestbundel kartografie aan te bieden zou ik zonder moeite kunnen beschrijven maar daarvoor is in deze bundel de ruimte niet bestemd.

De academische traditie om bij de vijftigste verjaardag van een hoogleraar hem of haar een bundel artikelen aan te bieden wordt hiermee voor het eerst in het vakgebied kartografie toegepast. Voor mij, die op z'n vijftigste verjaardag hier in Utrecht tot ordinaris kartografie benoemd werd, geldt de traditie van de feestbundel als één van de bewijzen van consolidatie van de leerstoel kartografie aan deze universiteit. Zo'n consolidatie is noodzakelijk want, het is al gezegd, er valt nog veel onderzoek te doen en daarvoor dienen er studenten opgeleid te worden.

De beklemmende gedachte voor een vijftigjarige die nog zoveel wil doen wordt aanzienlijk gestild bij het zien van de goede resultaten die zijn jonge leerlingen geboekt hebben. Enkele uitstekende voorbeelden daarvan worden de jarige in deze bundel aangeboden. Maar, de jarige kennende, weet ik dat hij een nog zeer lange weg voor zich ziet. Dat hij die weg, blijkens de inhoud van deze bundel, niet alleen hoeft af te leggen maakt het dragen van het vaandel héél véél lichter.

C. Koeman

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het Instituut voor Ruimtelijk Onderzoek, de vakgroep kartografie van de Rijksuniversiteit te Utrecht, de Nederlandse Vereniging voor Kartografie en de heer S. Hesselink (Antiquariaat Forum en Uitgeverij HES). De facsimile van de kaart van een deel van West-Europa, gegraveerd door Pieter van den Keere, uitgegeven door Jodocus Hondius jr. werd mogelijk gemaakt door medewerking van de heer N. Israel te Amsterdam en de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

De invloed van Harley op de moderne kartografie

Aanleiding

Historisch kartografen zullen zelden zo'n invloed gehad hebben op de toonzetting van een algemeen kartografisch congres als Brian Harley dat had (ook al was hij niet zelf aanwezig) in 1991 op het 15de congres van de internationale kartografische vereniging (ICA) in Bournemouth. De slotwoorden van ICA-voorzitter Taylor waren de volgende: 'Modern cartography will increasingly find itself at the interface of art and science, and creativity and imagination will be required to complement increasingly sophisticated scientific techniques and at the same time the discipline will be increasingly enhanced by the recognition of the social and cultural consequences of mapping and by the need to examine more carefully a whole range of questions relating to cartography in its social context both within and between different societies.' Dat slot is dan gebaseerd op een uitgebreid ingaan, eerder in zijn rede, op de studie *Deconstructing the map* van Brian Harley, verschenen in het Canadese tijdschrift *Cartographica* in 1989.

In de afgelopen tien jaar heeft Harley zijn in dat artikel uiteengezette denkbeelden geleidelijk opgebouwd: het belang van de sociaal-culturele invloeden op het vak, de opvatting dat er op en met kartografie macht wordt uitgeoefend (zowel waar het de opdracht tot het karteren betreft als door het karteren zelf), en de mening dat de kaart geen wetenschappelijk objectief document is, zijn alle al eens eerder in artikelen van zijn hand gepubliceerd. Maar niet eerder heeft hij zo uitgebreid in een samenhangend betoog zijn kritiek op de modernistische, positivistische tendenzen van de moderne kartografie ontvouwd.

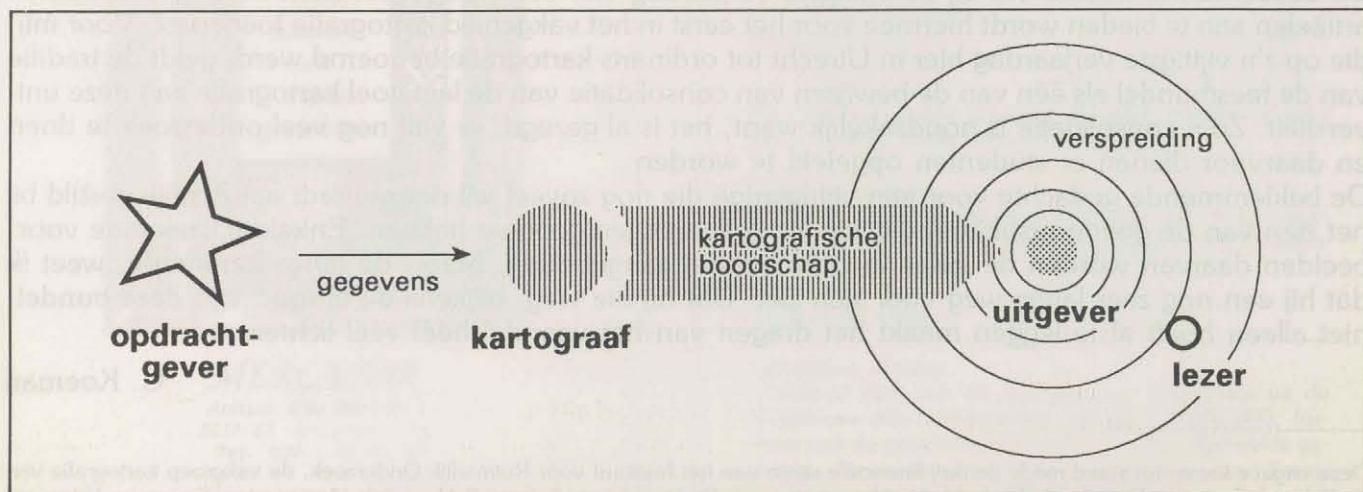
Harley is niet de eerste of de enige met dergelijke denkbeelden. Het zich realiseren dat de kartografie bood-

schappen doorgeeft met een bepaald doel, en om dat doel te bereiken die boodschappen kleurt, is al eerder onder woorden gebracht. Het is door Caron en, eerder nog door Moles, al eens verwoord en in communicatiemodellen uitgebeeld (zie afb. 1). Günter Schilder zegt al in zijn oratie dat het van fundamenteel belang is er achter te komen voor welk doel een te onderzoeken kaart werd vervaardigd (1982, blz. 10). Monmonier heeft zowel in een artikel in 1982 als in zijn boek *Technological transition in cartography* uitgebreid aangegeven dat het niet de kartografen zijn die bepalen wat er gekarteerd moet worden maar de beleidsmakers. Maar als leidend historisch kartograaf is Harley degene die een dergelijk gewicht in de schaal legt dat er naar hem geluisterd wordt.

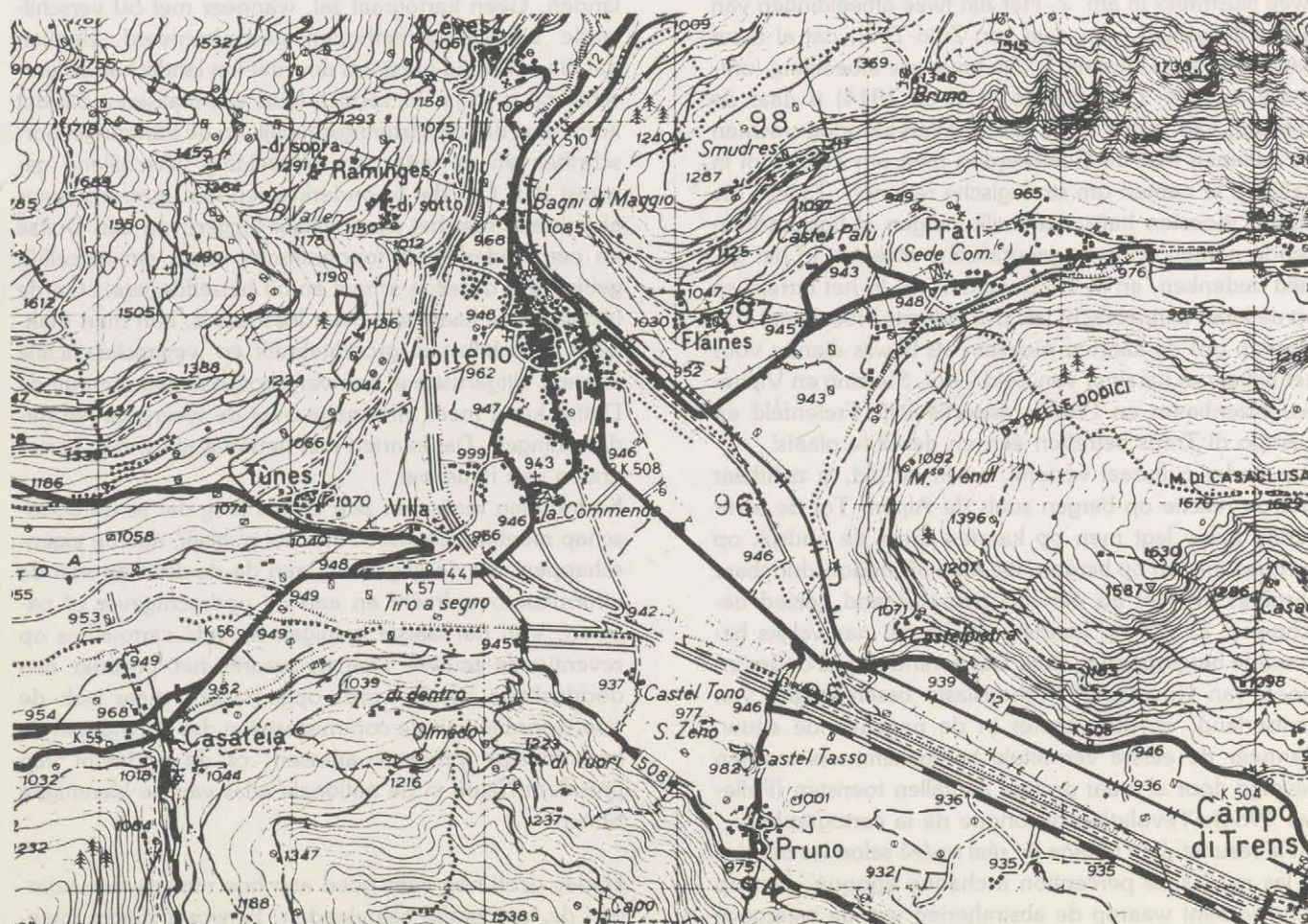
Waarom wordt aan de invloed van Harley in dit speciale nummer van *Caert-Thresoor* aandacht besteed? Om de nauwe banden tussen de kartografie en haar geschiedenis te benadrukken. Om de waarde aan te geven van de mening van diegenen die in staat zijn wat meer afstand te nemen tot wat er in de kartografie gaande is, en daar met historisch besef, en vooral met de nodige kennis van wat er zich elders in de geesteswetenschappen afspeelt, naar te kijken. Dat daarbij soms ook open deuren worden ingetrapt is geen bezwaar.

Inhoud

Harley wil aantonen dat voor de (geschiedenis van de) kartografie de sociale theorie een beter uitgangspunt is dan het wetenschappelijk positivisme, de stroming die - op ons vakgebied toegepast - ervan uitgaat dat we al maar betrouwbaarder kaarten krijgen doordat de nauwkeurigheid ervan groter wordt. Door uit te gaan van de

1. Het kleuren van de kartografische boodschap door de kartograaf (naar Moles 1964).

2. Zuid-Tirol in 1914 op een Oostenrijkse kaart (boven; vergroot detail van de Spezialkarte 1:75.000, blad 18-IV) en in 1970 op een Italiaanse kaart (onder; detail van de Carta d'Italia 1:50.000, blad 007, toestemming van het Istituto Geografico Militare, nr. 1818, 9-8-1982).

sociale theorie zullen we, meent Harley, misschien in staat zijn om de fundamentele krachten te identificeren die het karteren in, zowel als buiten Europa in gang hebben gezet. Kaarten worden door Harley beschouwd als een bijzondere vorm van teksten. Een kaart maakt men immers met een bepaald doel, en dat geldt ook voor teksten. Om met teksten iets voor elkaar te krijgen bedient men zich van de retoriek, en de analysemethoden daarvan past Harley nu ook op kaarten toe. Bij de vorm van tekstkritiek waarvan hij zich bedient, leest hij ook tussen de regels door en kijkt hij ook naar wat er niet staat. Bewust of onbewust worden er feiten op de kaart weggelaten, omdat ze niet belangrijk zijn, niet passen in iemands visie, of geheim moeten blijven. Bovendien zijn, volgens Harley's opvattingen, kartografische feiten alleen feiten vanuit een bepaald cultureel perspectief. Dat kan worden geïllustreerd door topografische kaarten te vergelijken, bijv. Britse en Nederlandse. Op de Britse vindt men verwijzingen naar archeologische vindplaatsen, zoals tumuli, cairns, menhirs, etc. Op de Nederlandse kaarten vindt men die niet. Dat betekent niet dat wij dergelijke resten uit het verleden ontberen. Nederlandse archeologen denken er niet over om dergelijke informatie op de topografische kaart op te laten nemen, omdat ze als de dood zijn voor het toestromen van hordes al of niet kwaadwillige, met schoppen en metaaldetectoren bewapende belangstellenden.

Een mooi voorbeeld van de kaart als retoriek geven de twee illustraties in afb. 2. Het zijn twee afbeeldingen van hetzelfde gebied, een deel van Zuid-Tirol, dat al meer dan 1000 jaar Duitstalig is. De bovenste afbeelding (ontleend aan een Oostenrijkse kaart uit 1914) is daar de neerslag van. Maar in de Eerste Wereldoorlog vochten de Italianen met de Geallieerden mee om Zuid-Tirol in Italië op te nemen om strategische redenen. Tijdens die oorlog moesten Italiaanse taalkundigen al Italiaansklinkende namen voor de geografische objecten in het gebied bedenken, en in 1920 werden die in het terrein en op de kaart aangebracht (zie de onderste afbeelding). De (namen op) de kaarten moesten als bewijs dienen voor het Italiaanse karakter van Zuid-Tirol. Sterzing en Vipiteno, Elzenbaum en Pruno respectievelijk Freienfeld en Campo di Trens betreffen één en dezelfde plaats!

Een ander cultureel verschil, nu in de tijd, is zichtbaar aan de reactie op bergen zoals de Alpen. Tot de achttiende eeuw legt men op kaarten meer de nadruk op bergpassen dan op bergen, die men als ondoordringbare barrières en niet als een op zichzelfstaand gebied beschouwt. Er zijn op kaarten uit die tijd nauwelijks benoemde bergtoppen te zien. Dat verandert pas onder invloed van Rousseau's enthousiaste beschrijvingen van Zwitserland, en nog sterker in de negentiende eeuw, wanneer de eerste vermetele bergbeklimmers worden gevolgd door al maar grotere aantallen toeristen (Pellétier 1984): 'l'évolution historique de la cartographie ... est le résultat d'un filtrage de réel opéré selon les besoins et les modes de perception à chaque époque'. Net op een moment waarop de abstrahering van de weergave van het gebergte zijn hoogtepunt lijkt te bereiken in series van hoogtelijnen die, gedigitaliseerd, als digitaal hoogte-model in de computer verdwijnen en daar een nog

slechts virtuele weergave vormen, wordt het mogelijk om daaruit het terrein als het ware weer tastbaar te maken door het in drie dimensies vanuit elke denkbare blikrichting op het scherm te tonen.

Zoals in de vroege Middeleeuwen de monniken de gang van de geschiedenis bepaalden door alleen datgene op te tekenen voor het nageslacht wat zij vonden dat dat nageslacht over de gebeurtenissen moest weten, zo bepalen kartografen ons beeld van de ruimte. Op de fraaie provincie-atlassen van de Topografische Dienst en Wolters is een fris groen Nederland zichtbaar, zonder auto-kerkhoven, zigeunerstandplaatsen of ontsierende reclame. Op de Amerikaanse topografische kaarten op dezelfde schaal vindt men frisse roze steden, ongedifferentieerd naar bebouwingsdichtheid en zonder poging deze middels een stratenpatroon te geleiden of te structureren. Uit deze kaarten leest men geen achterbuurten af of kaalslag of wijken vol dichtgetimmerde huizen. Op de Britse topografische kaart vindt men geen 'derelict land' in de oude industriegebieden. En het kanaal dat in de Elzas het pekelwater van de kalimijnen bij Mulhouse naar de Rijn voert ziet er onschuldig genoeg uit als blauw stipellijntje met de vermelding 'canal souterrain'.

Deel van de al eerder genoemde conferentie in Bourne-mouth was de fraaiste tentoonstelling van moderne kaarten ooit gepresenteerd. Onderdeel ervan was een selectie van de 50 beste topografische kaarten uit evenzoveel landen. Geen kartograaf zal, wanneer met 50 verschillende uitbeeldingsmethoden geconfronteerd, denken dat die veelvoud ontstond doordat het landschap zo verschillend is. Hij of zij zal zich heus wel realiseren dat dat komt doordat de karteringspraktijk en de karteringsvoorschriften en de wijze van uitbeelding verschillend geweest zijn. Om dat te onderkennen kan men trouwens al volstaan met het naast elkaar leggen van een Duitse en een Nederlandse topografische kaart van hetzelfde gebied (op dezelfde schaal en uit hetzelfde jaar). Op de Nederlandse kaart, die beter leesbaar is, kan men makkelijk verschillen in grondgebruik en wegenclassificatie aflezen. Uitgerust met een vergrootglas haalt men uit de Duitse kaart meer informatie over de weergegeven nederzettingen. Dat kaarten niet neutraal zijn weten kartografen dus heus wel.

Kartografen realiseren zich ook al lang dat ze de boodschap moeten aanpassen aan het publiek, aan de eigenschappen van de gegevens, aan de doelstelling van de informatie-overdracht en aan de opdrachtgever of patroon. Van dat laatste getuigen de vele cartouches op zeventiende-eeuwse kaarten waarin het produkt aan doorluchtige heren wordt opgedragen, maar ook de voorwoorden van de commissarissen der koningin in de hedendaagse provincie-atlassen, of de opdracht van president Nixon in de nationale atlas van de Verenigde Staten.

Harley geeft nog eens goed aan hoe machtsverhoudingen de kartografie beïnvloeden. Er wordt macht uitgeoefend op de kartografie doordat de baas, de geldschiet, iets bepaalt. Wanneer de legerleiding zou vinden dat het niet meer kan oorlogvoeren op de kaartschaal

1:25.000, dan zou de betreffende kaartserie uit het aanbod van de Topografische Dienst kunnen verdwijnen en zou deze kaart bijgezet worden naast de 1:100.000. Karteren is nauw verbonden met het uitoefenen van soevereine rechten, zoals ook volkstellingen dat zijn. De volkstellingen ten tijde van keizer Augustus of van Willem de Veroveraar zijn vergelijkbaar met de kartering van Frankrijk onder de Zonnekoning en zijn twee opvolgers. Groenland is in 1933 door het Hof van Internationale Justitie (voorloper van het Internationaal Gerechtshof) aan Denemarken toegewezen en niet aan Noorwegen omdat Denemarken het had gekarteerd, en er dus al soevereine rechten over had uitgeoefend.

Daarnaast wordt er macht uitgeoefend aan de hand van de kaart zelf. Net zoals wanneer men macht krijgt over iets door het te benoemen of door iemands naam te kennen, verkrijgt men ook macht door iets te karteren en er zo de ruimtelijke eigenschappen van te leren kennen. En de staat bepaalt wie in die macht mogen delen, door er al of niet het stempel van de geheimhouding op te zetten.

Ook door zijn wijze van afbeelden oefent de kartograaf invloed uit. Met de *Tweede wandkaart van Nederland* heeft Wolters-Noordhoff het beeld van Nederland bepaald voor enige generaties schoolkinderen. En de NOS modificeert dat beeld vervolgens door háár visie via de televisie elke avond de huiskamers binnen te stralen. En als dat beelden zijn die ons niet voorbereiden op afwijkende visies zoals het gestyleerde beeld van Nederland dat de Spoorwegen op affiches uitdragen, dan werkt zo'n kaart van de Spoorwegen niet en is men niet in staat zichzelf daarop terug te vinden.

Consequenties voor de kartografie en haar geschiedenis

De consequenties van Harley's deconstructie zouden volgens hemzelf (1990) een grotere bewustwording zijn onder (historisch) kartografen van sociale vraagstukken. Het beeld van de kaart is mede sociaal bepaald, en dat moet in de definitie ervan worden verwoord. Een sociaal relevante kartografie vereist een kartografische theorie die interpretaties met een sociale dimensie toelaat. Een bewust zijn van het macht-aspect moet volgens Harley een grotere zorg bij kartografen zelf met zich meebrengen aangaande de soorten objecten die ze op de kaart weergeven. Wanneer we dat doortrekken zou dat wellicht in kunnen houden dat Van Deventer vanwege zijn rond 1560 opgenomen stadsplattegronden mede verantwoordelijk moet worden gesteld voor het uitmoorden van Naarden (1572) en Haarlem (1573), geen prettig idee op een moment dat een nieuwe facsimile-editie van zijn werk wordt voorbereid. Gelukkig kwam zijn materiaal pas in 1575 ter beschikking van de Spaanse legerleiding.

Wanneer we het met Harley eens zijn dat kartografische weergave een vorm is van macht, dan volgt daaruit dat het uitgeven van algemeen beschikbare (topografische)

kaarten de meest democratische manier vormt van het ter beschikking stellen van geografische kennis over een land en zijn bewoners (Harley 1990: 12). Voor de sociale opvatting van de kartografie is zeer relevant dat de geografische informatiesystemen waarin de ruimtelijke kennis nu meer en meer wordt ondergebracht veel minder toegankelijk zijn dan de papieren kaarten van weleer. Een voorbeeld is de Waterstaatskaart die straks hooguit nog centraal beschikbaar is in de vorm van een WIS (Waterstaatkundig Informatiesysteem) waaruit gespecialiseerde instellingen en diensten de voor hen benodigde informatie nog wel kunnen halen, maar dat voor de belangstellende leek of de milieu-activist niet meer inzichtelijk is.

Daarnaast is het zo dat, als de kartografen al op de hoogte zijn van het feit dat kaarten nooit wetenschappelijk objectief kunnen zijn, dat niet geldt voor de meeste gebruikers van geografische informatiesystemen. 'GIS is decidedly positivist' (Waters 1989), nergens wordt zo uitgegaan van het onfeilbare karakter van de kaart als in een geografisch informatiesysteem waarin de verschillende op kaarten gebaseerde bestanden met elkaar worden gecombineerd, zonder dat men ook maar bij benadering weet hoe de combinatie zal inwerken op de toch al aanvechtbare nauwkeurigheid van de kaarten afzonderlijk. Nergens is het gevaar van het baseren van beslissingen op een schijnbare objectiviteit en nauwkeurigheid groter dan bij deze 'technology-driven' GIS-ontwikkelingen.

Blakemore zegt in zijn reactie op Harley (Dahl 1989: 91) dat kartografie meer wordt beïnvloed door het machtsspel van instellingen dan door enige wetenschappelijke theorie of enig besef van haar openbaar nut. Deze waarheid alleen al kan leiden tot een poging van kartografen en hun historici samen om te trachten op basis van wetenschappelijke theorieën dit machtsspel bloot te leggen of zo te beïnvloeden dat het karteren meer ten behoeve van het openbaar nut en de democratie plaatsvindt dan thans of in het verleden wel eens het geval (geveest) is.

LITERATUUR

- Caron, R., Contribution a une approche de la cartographie comme rhétorique ou éléments pour un éloge du cartographe. - In: *Bulletin d'information de l'Institut Géographique National* 1980- 1, blz. 3-14.
- Dahl, E., Responses to J.B. Harley's article 'Deconstructing the map'. - In: *Cartographica* 26(1989) 3/4, blz. 89-121.
- Harley, J.B., Deconstructing the map. - In: *Cartographica* 26(1989) 2, blz. 1-20.
- Harley, J.B., Cartography, ethics and social theory. - In: *Cartographica* 27(1990) 2, blz. 1-23.
- Moles, A.A., Théorie de l'information et message cartographique. - In: *Sciences et enseignement des sciences* 5 (Paris 1964) nr. 2.
- Monmonier, M.S., Cartography, Geographic Information and Public Policy. - In: *Journal of Geography in Higher Education* 6 (1982) 2.
- Monmonier, M.S., *Technological transition in cartography*. - Madison: University of Wisconsin Press, 1985.
- Schilder, G., *Plaatsbepaling. De oude kaart in zijn verscheidenheid van toepassingen*. - Amsterdam 1982. - (Oratie).

Taylor, D.R.F., *A conceptual basis for cartography: new directions for the information era*. - Keynote address voor de 9e Algemene vergadering van de ICA, Bournemouth, september 1991. Vertaald opgenomen in *Kartografisch Tijdschrift* 17(1991) 4.

Waters, N., Do you sincerely want to be a GIS Analyst? - In: *The Operational Geographer* 9 (1989) 2, blz. 26-30.

SUMMARY

The influence of Brian Harley on modern cartography

J.B. Harley's postmodernist views on cartography have influenced present-day cartography, in the sense that the impact of social aspects on mapping and map-use is now increasingly recognized; amongst historians of cartography the awareness of the changes in attitudes regarding our environment has initiated these views, which Harley further extrapolated for some time. The most recent extension is the power-concept as introduced by Harley: it is not cartographers who determine what information is collected and represented, but decision-makers. Apart from that, maps (and therefore cartographers) exert power in their own right as they enable mankind to either bomb villages or build reservoir dams. Harley's ideas are presented here as an example of the kind of contributions historians of cartography can make to modern cartography.

† J. BRIAN HARLEY (1932-1991)

Kort voor het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het bericht dat professor Harley plotseling overleden is. Francis Herbert stuurde ons het volgende 'obituary notice'.

Born 24 July 1932; 1955 BA(Honours) in Geography at University of Birmingham; 1956 Diploma in Education at Oxford (University College); 1960 PhD for thesis on Warwickshire at University of Birmingham; 1985 D Litt for published contributions to the history of cartography and historical geography, University of Birmingham; died 20 December 1991.

Taught historical geography at University of Liverpool 1958-1969; at University of Exeter 1970-1986 (Montefiore Readership in 1972); offered (and accepted!) professorship of geography at University of Wisconsin-Milwaukee 1986, where also Founder-Director of Office for Map History, AGS Collections, Golda Meir Library.

Elected Fellow of the Royal Geographical Society 1964; Sponsoring Editor for geography, topography, and cartography for David & Charles (publishers) of Newton Abbott 1969-1970, and Consultant Editor to 1975; elected Fellow of the Society of Antiquaries of London 1976; awarded Medal of the British Cartographic Society (of which a founder member) 1991.

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

Restauratie en conservering van papier en perkament

*Zoals boeken, prenten, (wand)kaarten,
losse stukken, charters & zegels, etc.*

De Cloese 7-9, 7339 CM Ugchelen (Apeldoorn) Tel: 055-423147 Fax: 055-430614

Peter van der Krogt

De zakglobe van Abraham van Ceulen (ca. 1697)

Eind 1990 heeft het Amsterdams Historisch Museum een unieke aankoop gedaan. Bij een Londense antiquair slaagde men erin een in zeer goede staat verkerende zakglobe van de Amsterdamse kunst- en kaartverkoper Abraham van Ceulen te kopen. Het bestaan van deze zakglobe was bekend uit een advertentie in de *Amsterdamse Courant* van 20 april 1697. Een exemplaar was nog niet bekend.

1. Het zakglobetje van Abraham van Ceulen (ca. 1697), boven het geopende omhulsel met de segmenten van de hemelglobe aan de binnenzijde, onder het aardglobetje (Foto: Amsterdams Historisch Museum).

Zakglobes

Een zakglobe is een klein formaat globe om in de zak meegedragen te worden.¹ Het is een aardglobe met een diameter van 5 tot 8 cm opgeborgen in twee leren halve bollen, die met een of twee scharniertjes aan elkaar vast zitten en met een haakje gesloten kunnen worden. Aan de binnenzijde van deze halve bollen zijn de segmenten van de hemelglobe geplakt.

De reiziger heeft op die wijze een volledig kosmografisch model in zijn zak: de aardglobe is een schaalmodel van de planeet aarde, de hemelglobe van het firmament. Doordat de hemelglobe aan de binnenzijde van een bol geplakt is zou men een beter model kunnen hebben dan

normaal met een hemelglobe het geval is. Een gewone hemelglobe is namelijk een schaalmodel van het firmament, een grote het gehele zonnestelsel omsluitende bol, waarop zich de vaste sterren bevonden. We bekijken de hemelglobe - en dus het firmament - van buiten, terwijl in de 'werkelijke' situatie de aarde zich in het firmament bevindt en we dat dus van binnen bekijken. De sterrenbeelden op de hemelglobe zijn daardoor gespiegeld ten opzichte van de werkelijkheid. We noemen dat de excentrische projectie van de sterrenbeelden.

Een zakglobe heeft het grote voordeel dat men óók het model van het firmament van binnenuit bekijkt en men de sterrenbeelden in in werkelijke gedaante kan zien; dit is de zogenaamde geocentrische projectie van de sterrenbeelden. Echter, de meeste fabrikanten van zakglobes hebben niet de moeite genomen om nieuwe segmenten te ontwerpen: ze lieten de excentrische projectie van de sterrenbeelden gewoon op een kleiner formaat graveren of gebruikten de segmenten van andere kleine hemelglobes. Het gevolg is dat, hoewel we de hemel in de zakglobe van binnen bekijken (geocentrisch), we de sterrenbeelden toch 'van buiten af' (excentrisch) zien.² De oudste zakglobes dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, de grote bloeitijd is echter de achttiende eeuw. Vooral in Engeland bereikte de productie van zakglobes een hoogtepunt. Een zakglobe was meer dan een speeltje op reis, het was een van de statussymbolen waarmee men zijn wetenschappelijke interesse kon tonen. Een relatie met de toenemende interesse voor de natuurwetenschappen in die periode is dan ook duidelijk aanwezig.

Abraham van Ceulen

De eerste sporen van in Nederland gemaakte zakglobes zijn te vinden in een advertentie in de *Amsterdamse Courant* van 20 april 1697:³

t'Amsterdam, by Abraham van Ceulen, Konst- en Kaert-afsetter, op de Cingel, by Jan Roonpoortstoon, in de Atlas, zyn voor een civile prys te bekomen, heel curieuse kleyne Aerdsche Globen, van twee duimen diameters, geslooten in leedere Kasjes, in welke de Hemels Globe van binnen tegen de voeder aangevoegd is, elk naer sij r. eysch, volmaekt Geillumineert, zynde seer bequaem voor alle Liefhebbers der Astronomie en andere Konsten, gelyk een sak-Horologie alom by sig te dragen.

De kaart- en kunstverkoper Abraham van Ceulen (ca. 1635-1707) was geen onbekende op het gebied van globes. Hij is een broer van Jan Jansz. van Ceulen (1635-1689), die in 1682 alle koperplaten en gereedschappen om globes te maken van de erfgenamen van Joan Blaeu kocht.⁴ Zeven jaar later overleed hij en trad zijn broer Abraham op als voogd over de minderjarige kinderen en executeur van het testament. De complete inventaris van Van Ceulens globefabriek werd in het openbaar geveild en aangekocht door Johannes de Ram. Kennelijk was toch nog iets in handen van de familie Van Ceulen achtergebleven. Op 12 januari 1690 adverteerde Frans van Ceulen, Jans oudste zoon, met een nieuwe generale

sfeer van Copernicus.⁵ In de boedel van Abraham van Ceulen bevond zich in 1707 nog enig incompleet gereedschap voor het opmaken van globes en globetjes en nog een incomplete koperen globe.⁶

Een anonieme (zak)globe (afb. 2)

In een Nederlandse particuliere verzameling bevindt zich een anonieme zakglobe (diameter 5 cm), dat, evenals zakglobes, in twee leren halve bollen geplaatst is, die echter niet met segmenten voor een hemelglobe beplakt zijn.⁷ Deze zakglobe wordt aan Blaeu of Van Ceulen toegeschreven. De eigenaar daarvan had namelijk een aantal jaren eerder een identiek exemplaar gezien gesig-neerd door Abraham van Ceulen. De kartografische weergave van dit globetje verradt een ontstaan tussen ca. 1620 en 1650; de kartografie wijst op een Nederlandse herkomst. Gezien Van Ceulens relatie met Blaeu en het eenvoudige karakter van het kaartbeeld wordt Willem Jansz. Blaeu als meest waarschijnlijke oorspronkelijke uitgever gezien. Een dergelijk aardglobetje kon gediend hebben als model in de Ptolemaeïsche sferen van Willem Jansz. Blaeu, waarvan geen exemplaar bekend is; in dat geval is de koperplaat ervan mogelijk begrepen in Van Ceulens inventaris onder '1 [plaat] tot de particuliere sphaera van Copernicus, 2 tot spheeren, zegge twee kleijne'.⁸ Van Ceulen zou deze platen dan in eigen bezit gehouden hebben.

Voordat er een exemplaar van de zakglobe van Abraham van Ceulen bekend was dacht ik dat dit een heruitgave van dit Blaeu(?) globetje was. Aan het eind van mijn bespreking daarvan in het *Bulletin of the Scientific Instrument Society* schreef ik 'When this signed globe turns up some day, maybe we can prove my hypothesis - or not!' Nu het zover is en er een exemplaar bekend is, blijkt de hypothese onjuist. Hoewel er grote overeenkomsten zijn, is Van Ceulens aardglobetje niet identiek aan het anonieme globetje.

2. Het anonieme aardglobetje, dat aan Blaeu toegeschreven kan worden (Privécollectie, foto: R.A.J. van der Krogt)

Van Ceulens zakglobe

Van Ceulens aardglobetje heeft geen enkel opschrift. Het heeft een diameter van 5,2-5,5 cm (het is niet zuiver bolvormig). Het kaartbeeld is identiek aan dat van het Blaeu(?)-globetje: er is een indicatie van de Straat Le Maire, het Statenland en Vuurland als eiland, maar geen spoor van de vroeg-17de-eeuwse ontdekkingen van Australië en Nieuw-Zeeland. De tijd van ontstaan van het kaartbeeld kan daarom bepaald worden als ca. 1620-1650. Wat betreft namen is het gedetailleerder. Duidelijk is ook sprake van een afwijkende gravure. Het is merkwaardig dat Van Ceulen, als er dan toch een nieuwe koperplaat gegraveerd moest worden, geen meer bijgewerkt voorbeeld gebruikt heeft, waarop wel de laatste ontdekkingen stonden.

De hemelglobe was een grote verrassing. Het kaartbeeld is nl. geocentrisch: de sterrenbeelden zijn getekend zoals we ze op aarde zien. Tussen de sterrenbeelden bevinden zich drie cartouches. De eerste bevat het adres:

t'Amsterdam / by Abraham / van Ceulen / Kaart en
Konst / verlichter in de / Atlas.

De tweede een verklaring van de gebruikte symbolen voor de sterrengrootte en de derde de naam van de graveur:

G. Drogenham / Fecit.

Gerrit Drogenham was te Amsterdam werkzaam als landmeter en graveur van kaarten, onder meer bekend door zijn kartering van Amstelland.⁹ Onderzoek naar de herkomst van het kaartbeeld leidde al gauw tot de con-

clusie dat Drogenham een hemelglobe van Blaeu als voorbeeld voor zijn gravure gebruikt heeft, nl. de hemelglobe van 13,5 cm diameter, waarvan de eerste editie in 1606 verscheen (afb. 3). Zelfs de cartouches zijn identiek. In de eerste staat bij Blaeu de titel, in de tweede een identieke verklaring en in de derde de opdracht. We kunnen ons afvragen waarom Abraham van Ceulen voor de geocentrische projectie koos. De tekening op een koperplaat is het spiegelbeeld van het origineel. Men moet een originele tekening dus eerst spiegelen voor het gegraveerd kan worden. Drogenham gebruikte waarschijnlijk afgedrukte segmenten van Blaeu's 13,5 cm-globe, die hij verkleinde en graveerde, zonder te spiegelen! Het resultaat is een gespiegelde verkleining van de 13,5 cm globe. Blaeu's globe had een excentrische projectie, de gespiegelde verkleining was dus geocentrisch. Was het daarom gemakzucht van de graveur? Was het wetenschappelijke opzet omdat excentrisch geprojecteerde sterrenbeelden aan de binnenzijde van een bol een onmogelijkheid zijn? Of een combinatie van beiden: eenvoudiger produktie met een beter resultaat. De wetenschappelijk benadering ligt bij Van Ceulen niet erg voor de hand: voor de aardglobe is ook geen moeite gedaan een recenter kaartbeeld te gebruiken.

De zakglobe van Abraham van Ceulen, die gezien de advertentie met ca. 1697 gedateerd moet worden, is niet alleen de eerste in Nederland gemaakte zakglobe, maar is ook de oudst bekende zakglobe met een geocentrisch beeld van de hemel.

Verwerving van dit globetje door het Amsterdams Historisch Museum lag geheel voor de hand. Het betreft hier immers geen zeevaartkundig hulpmiddel, maar een produkt vergelijkbaar met andere voorbeelden van kunstnijverheid uit Amsterdam, die de bezitter status verleende of in zijn status bevestigde. Een zakglobe was in vergelijking met andere kartografische produkten een kostbaar artikel. Valk-zakglobes kostten omstreeks 1750 zes gulden, terwijl men voor hetzelfde bedrag in 1702 een atlas met 27 grootformaat kaarten van Sanson kon aanschaffen en men voor een zakatlasje slechts één gulden hoefde te betalen. Een belangrijk deel van de Amsterdamse nijverheid, ook de kaartproductie, was afhankelijk van de afzet van dergelijke voorwerpen, die in binnen- en buitenland gretig aftrek vonden.

Wetenschappelijk en museaal is Van Ceulens zakglobe van onmisbare waarde, omdat niet alleen het verband met de grote bedrijven als van Blaeu te leggen is (waarvan het Amsterdams Historisch Museum belangrijke voorbeelden in de opstelling toont), maar ook omdat het verschijnsel zakglobes, 'top-hebbedingen' van die tijd, wel reeds bekend was, maar nog niet door een realium getoond kon worden. Het is dan ook de bedoeling de zakglobe te zamen met andere met Blaeu gerelateerde voorwerpen in de opstelling te tonen.

NOTEN

- * Met dank aan Lodewijk Wagenaar van het Amsterdams Historisch Museum voor zijn medewerking.
1. Voor informatie over zakglobes zie: P.C.J. van der Krogt, Zakglobes, in: *Antiek* 18,3 (okt. 1983), blz. 121-127;

3. Het voorbeeld voor de hemelglobe: Blaeus hemelglobe van 13,5 cm uit 1606 (Coll. Historisch Museum, Basel; foto: R.A.J. van der Krogt)

2. Edell, o.c., noemt slechts drie zakglobes waarvan de hemelglobe een geocentrische projectie heeft, nl. Homann (ca. 1720), Cushee (1731) en Hill (1754).
3. P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlasen, globes e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811*, Utrecht 1985, nr. 134, blz. 39-40.
4. P.C.J. van der Krogt, *Globi Neerlandici*, Utrecht 1989, blz. 256-263.
5. Van der Krogt, *Advertenties*, nr. 53, blz. 24-25.
6. Gemeentearchief Amsterdam, Notarieel archief 7213, akte 130, f. 1131-1139, 30 juni 1707.
7. P.C.J. van der Krogt, *Old Globes in the Netherlands*, Utrecht 1984, An. 2, blz. 262-263.
8. Zie o.a. Van der Krogt, *Globi Neerlandici*, bijlage 5, nr. 96 en 97, blz. 373.
9. F.G. Waller en W.R. Juynbol, *Biographisch Woorden-*

SUMMARY

Until recently, the only known report on a pocket-globe by Abraham van Ceulen was an advertisement in the *Amsterdamse Courant* of April 20, 1697. The probability was put forward, that van Ceulen's pocket-globe was a re-edition of a small anonymous globe, ascribed to Blaeu (note 7). But, when the Amsterdams Historisch Museum acquired a copy of van Ceulen's pocket-globe, it appears to be a complete new engraved work. The engraving is done by Gerrit Drogenham. For the celestial globe the Blaeu 13.5 cm globe of 1606 was used as example. Because it is copied mirror-reversed, the result is the astronomically correct geocentric projection of the stars. The map on the terrestrial globe is identical to the mentioned anonymous globe, but has more toponyms on it.

This is a highly detailed historical map of the Dutch Republic, titled "COMITATUS HOLLANDIAE & Brachibay Hollandie." The map is oriented with North at the top. It shows the coastline of the Netherlands, including major cities like Amsterdam, Rotterdam, and Haarlem. The map is surrounded by a decorative border featuring vignettes of Dutch cities and scenes. The map includes a compass rose, a scale bar, and a title cartouche. The title cartouche is ornate and features a coat of arms. The map is labeled with various geographical features, including "ZUYDER ZEE" (North Sea), "NOORD ZEE" (North Sea), and "DE OOSTER ZEE" (East Sea). The map is a fine example of 17th-century cartography.

Kaarten in facsimile: Mogen er eisen aan gesteld worden?

Inleiding

Het is enigszins problematisch om uitgaven van kaarten in facsimile naar hun waarde te schatten. Er bestaat amper een theoretisch kader, noch zijn er criteria aan de hand waarvan dit gedaan zou kunnen worden. Het vervaardigen van facsimile's kan benaderd worden op de wijze van: Laten we ons er niet druk over maken. Iedereen kan zelf wel bepalen wat hij eronder verstaat. Het gevolg is dat onduidelijk blijft of we bij heruitgaven te maken hebben met 'echte' of 'kwalitatief goede' facsimile's. Enkele voorbeelden ter illustratie:

- Is de heruitgave (Postma, 1977) op circa 80 % van de originele grootte van de Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland die in 1712 door Nicolaes Kruikius vervaardigd werd een facsimile?
- Is de verkleining op ongeveer 45 % van het origineel van de tweede staat van de kaart van Het Hoogheemraadschap van Rijnland uit 1687 door Johannes Dou en Justus van Broeckhuysen, en gedrukt als bijlage bij het boek *De Cope* door Van der Linden (1956/1980) dan ook een facsimile?
- Is een uitgave in afwijkende kleuren (ontkleurd, of de kleuren extra zwaar aangezet) ten opzichte van het origineel een facsimile?
- Mag een facsimile 'mooier' ogen dan het origineel? Hiertoe zijn diverse technieken mogelijk. Onder andere kunnen vlekken en verbruining van het originele papier door fotografische filtertechnieken verwijderd worden.
- Is het toegestaan om facsimile's van kaarten in meerdere bladen samen te stellen uit verschillende originelen?

In zijn artikel *Facsimile-kaarten* schrijft Sijmons (1980) 'Hoewel er vrij veel literatuur bestaat over kaartreproductietechnieken is de oogst op het specifieke terrein der facsimilereproductie schraal te noemen'. In dit artikel worden enkele visies, afkomstig uit de schrale oogst die Sijmons beschrijft, aangevuld, becommentarieerd en in een kader geplaatst.

Enkele definities

Er bestaan ongetwijfeld meerdere definities van het woord facsimile. Hier wordt uitgegaan van drie omschrijvingen waaraan enige autoriteit mag worden toegekend.

- 'Een met moderne druktechnieken zo nauwkeurig mogelijk gereproduceerde oude kaart' (*Kartografisch Woordenboek* (1991), nr. 8.1.30).
- 'Het opnieuw publiceren van originele oude kaarten door gebruik te maken van fotografische of andere kopieertechnieken' (Blakemore en Harley (1980), blz. 42).
- 'Een gedrukte reproductie van een oude kaart identiek aan het origineel' (Wallis en Robinson (1987), blz. 318).

Van de drie definities lijkt de eerste het beste, omdat er melding gemaakt wordt van de woorden: 'zo nauwkeurig mogelijk'. Dit geeft aan dat er gestreefd dient te worden naar een één-op-één-reproductie die in alle opzichten zoveel mogelijk lijkt op het origineel. Deze omschrijving geeft, mogelijkerwijs onbedoeld, ook aan dat het onmogelijk is een reproductie te maken die identiek is aan het origineel. In de definities vallen verder de volgende woorden op:

- met moderne druktechnieken.
- gereproduceerd.
- door gebruik te maken van fotografische of andere kopieertechnieken.
- een gedrukte reproductie.

Dit geeft aan dat nieuwe afdrucken van oude koperplaten niet als facsimile beschouwd dienen te worden, maar als nieuwe oplage.

Redenen tot het uitgeven van facsimile's

In verschillende artikelen wordt aangegeven wat voor redenen een rol spelen bij het uitgeven van een kaart of atlas in facsimile. Onder andere bogen Blakemore en Harley (1980) en Sijmons (1980) zich hierover. Op basis van de redenen die zij opsomden, inclusief aanvullingen, valt een indeling in vier categorieën te maken.

1. Redenen van conservatoire aard

Oude, veelal kwetsbare originele exemplaren hoeven niet meer, of in elk geval niet meer zo vaak, geraadpleegd te worden. Het leidt tot een meer verantwoord bewaren van deze originelen en een beter behoud op de langere termijn. Dit mag echter niet leiden tot een principiële keuze door kaartbeheerders om originelen niet langer meer ter inzage te geven. Het lichten van een origineel is mijns inziens acceptabel wanneer een onderzoeker over informatie wil beschikken die niet aan de facsimile (of aan een begeleidende tekst) te ontnemen valt, maar wel aan het origineel. Dit betreft vragen over:

- De papierkwaliteit.
- Eventuele inkleuringstechnieken (origineel: handgekleurd; facsimile: druktechnisch ingekleurd).
- Watermerken.
- Exacte maten van bladafmetingen en moetrand van het origineel.
- Kenmerken van de teken- of drukwijze en gebruikte inktkwaliteit van het origineel.
- De nauwkeurigheid van de reproductie. Deze wijkt altijd af van het origineel. Vervorming treedt op door fotografische beperkingen als lensvertekening. Wel wordt de invloed hiervan door de voortschrijdende techniek steeds kleiner.
- De verkleinings- of vergrotingsfactor van de kaart (in-

dien er voor gekozen werd niet één op één te reproduceren).

Indien een begeleidende tekst deze punten behandelt, wordt de noodzaak tot het lichten van de originelen nog verder ingedamd. De enige reden om als kaartbeheerder toegang tot een origineel te weigeren is indien de toestand van het origineel raadpleging niet toelaat. Een dergelijke beslissing dient echter in beginsel onafhankelijk genomen te worden van het al dan niet beschikbaar zijn van een facsimile.

2. Redenen van documentaire aard

- Door facsimilering wordt de kartografische informatie makkelijker toegankelijk gemaakt en worden kaarten aan de vergetelheid onttrokken.

- Vergelijkende studie van kartografische informatie wordt vergemakkelijkt (b.v. ten behoeve van bibliografisch onderzoek).

- Facsimile's, trekken de aandacht en kunnen motiverend werken om de informatie die ze bieden bij onderzoek te gebruiken.

- De uitgave van facsimile's geeft daarenboven een soort garantie dat de kartografische informatie niet verloren gaat als het origineel vernietigd mocht worden. Voorbeelden hiervan zijn de middeleeuwse Ebstorfer wereldkaart (Wolf 1980: 21) en de vijf zestiende-eeuwse provinciekaarten van Jacob van Deventer waarvan er door na-oorlogshandelingen van de Tweede Wereldoorlog drie vernietigd werden (Schilder 1986: 76-77).

3. Redenen van economische aard

De markt van de vraag naar decoratieve grafiek wordt door facsimileuitgaven bediend. Er moet voor de uitgever een verwachting zijn van winst als besloten wordt tot uitgave. Deze winst hoeft niet direct in geld uit te drukken te zijn, maar kan ook van publicitaire aard zijn (reclame voor uitgever). Commerciële overwegingen zijn ook maatgevend voor de beperkingen die aan een uitgave opgelegd worden. Te denken valt aan bijvoorbeeld de kwaliteit van het gebruikte papier en de kleurstelling. De laatste kan worden aangepast als het origineel te flets of te hard is ingekleurd waardoor de facsimile minder goed verkoopbaar wordt. Ook kunnen beschikbaarheid of toegankelijkheid een rol spelen bij de keuze voor bepaalde kaarten en blijken er reproductie- of gebruiksgelden in rekening gebracht te worden die per collectie sterk te verschillen. De prijs van het eindproduct kan hierdoor sterk beïnvloed worden.

4. Redenen van representatieve aard

Niet-commerciële initiatiefnemers hebben vooraf vaak het plan om de uitgave een public relations functie toe te kennen. Ze worden niet zelden gemaakt als relatiegeschenk.

Enkele voorbeelden om te komen tot uitgaven om redenen van representatieve aard zijn: De heruitgave van de kaart van Holland (1608) door Willem Jansz. Blaeu die enkele jaren geleden door de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen uit Utrecht uitgegeven werd (zie afb. 1) en de heruitgave van het gedenkboek dat het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van Ken-

nemerland en West-Friesland door Belonje in 1945 ter gelegenheid van zijn 400-jarig bestaan. Als bijlage bij dit boek werd een kaart uit 1680 opgenomen. Deze kaart is nog steeds als relatiegeschenk in gebruik.

De uitgave van de reproductie van de *Leo Belgicus* in 1989 door de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. De oorspronkelijke aanleiding hiervoor was dat de Universiteit van Amsterdam de 13de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie binnen haar poorten haalde en het een leuke geste was om de deelnemers een exemplaar mee naar huis te geven (Werner 1989).

Soorten facsimile's

Onafhankelijk van een eventuele begeleidende tekst is een indeling van facsimile's te baseren op gebruikte techniek, op kaarttype en naar de wijze waarop de kaarten uitgegeven worden. Op basis van de laatste methode is de volgende indeling mogelijk:

1. *Afzonderlijke bladen*. Voorbeelden zijn: Canaletto's polderkaartenreeks, Schilders Wall Map-reeks, maar ook de zogenaamde De Slegte-uitgaven moeten we hiertoe rekenen.

2. *Verzamelwerken*. Uitgaven in meerdere bladen die weliswaar een samenhang vertonen, maar die oorspronkelijk niet in samenhang zijn uitgegeven. Voorbeelden zijn de verzamelwerken uitgegeven door Muller (1894-1897) en Wieder (1925-1933), maar ook de reeks *Monumenta Cartographica Neerlandica* van Schilder (1986-...).

3. *Kaartseries*. Voorbeelden hiervan zijn de uitgaven van de plattegronden van Van Deventer door Martinus Nijhoff (1916-1923) en de serie Kadastrale Atlassen die hedentendage uitgegeven worden (Ruitinga, 1991).

4. *Atlassen*. Complete atlassen, inclusief tekst. Bekend is de uit zesendertig gereproduceerde atlassen bestaande reeks *Theatrum Orbis Terrarum* (TOT) uitgegeven door Nico Israel (1963-1974), met toelichtingen door onder andere Skelton en Koeman.

Mogen er eisen aan een facsimile gesteld worden?

Al in 1972 pleitte Fairclough voor de ontwikkeling van een set criteria om vast te stellen onder welke voorwaarden een reproductie de titel facsimile verdient. De toekenning van de omschrijving facsimile aan een reproductie zou garant moeten staan voor een minimale kwaliteit. Mag de consument, in dit geval de gebruiker van de reproductie, vooraf een beeld hebben van wat hij kan verwachten als hij bij een uitgever of boekhandel een facsimile besteld, of bij de beheerder van een kaartencollectie een facsimile ter inzage vraagt?

Om tot de toekenning van de kwaliteitsgarantie facsimile te kunnen overgaan, mag de beeldinformatie op geen enkele wijze geweld worden aangedaan. Dit betekent dat een reproductie één-op-één dient te gebeuren. Er zijn geen bezwaren tegen reproducties op een grotere of kleinere schaal, maar deze dienen dan niet het predikaat

Willem Janszoon [Blaeu], Map of Holland, 1608

Facsimile of the original preserved in the map-collection of the Faculty of Geographical Sciences

Offered by the Faculty of Geographical Sciences, University of Utrecht,
Utrecht, The Netherlands

2. De aangebrachte teksten in de onderhoeken van de facsimile uit 1988 van de Kaart van Holland (zie afb. 1).

facsimile te krijgen. De reproductie van de Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland door Kruikius, afgebeeld op circa 80 % van het origineel, is volgens dit criterium dan geen facsimileuitgave.

Vanzelfsprekend zijn wijzigingen in het kaartbeeld niet acceptabel. Dit geldt voor zowel de afgebeelde regio, als ook voor toegevoegde legenda's en kunstmatige in- of ontkleuringen. In veel gevallen leiden fotografische hoogstandjes tot facsimile's die mooier zijn dan hun origineel. Papierverkleuringen en vlekken die op de originele voorkomen, blijken er veelal uitgefilterd te worden. Technisch is het geen probleem vlekken mee te reproduceren. In feite kost het extra moeite om ze eruit te halen. Echter als er dan een enigszins groezelig eindproduct zou ontstaan, dan wordt het weliswaar een afbeeldingsgetrouwe reproductie, maar tegelijkertijd een minder verkoopbaar product.

Het is wenselijk om op gefacsimileerde bladen een tekst toe te voegen (zie afb. 2) met de naam van de verantwoordelijke uitgever en het jaar van druk. Voor iedere gebruiker zal het duidelijk zijn dat de toevoegingen in de linker en rechter onderhoek van de kaart niet tot de oorspronkelijk aanwezige informatie behoort. Het toevoegen van een modern uitgeversadres heeft nog een extra functie: het maakt het minder makkelijk om de recente uitgave voor een oude door te laten gaan (Jolly 1991). Het is aanbevelenswaardig om voor een reproductie papier te gebruiken dat kwalitatief vergelijkbaar is met het gebruikte origineel. Ik pleit er voor dit te voorzien van een watermerk waarin het jaar van facsimilering verwerkt wordt.

Een laatste opmerking betreft de reproducties van kaar-

ten in meerdere bladen. Voor een gebruiker is het uiterst lastig om een overzichtsbeeld te krijgen van de regio die de kaart bestrijkt, als hij alleen kan beschikken over de losse bladen die alle voorzien zijn van een centimeters brede witrand. Bij deze wil ik een oproep doen aan alle uitgevers van facsimile's van kaarten in meerdere bladen om per kaart één extra blad te besteden aan een (verkleind) gemonteerd totaalbeeld van de kaart.

Toelichtingen bij facsimileuitgaven

De drie genoemde definities van facsimile's gaan voorbij aan een tekst die een facsimile kan begeleiden. Ze beperken zich tot de reproductie van het beeld. In de praktijk worden veel facsimileuitgaven door een speciale tekst begeleid. Een dergelijke tekst heeft een andere functie dan de afbeeldingen in een boek die een tekst illustreren. Anders gezegd bij vrijwel alle boeken dienen illustraties gezien te worden als ondersteuning van het betoog. Bij een facsimileuitgave is het juist andersom. De reproductie van het beeld is het primaire doel. Hierbij dient de tekst uitleg te geven over zowel het gebruikte origineel, als de reproductie. Dit gaat zeker op voor de teksten die de tot op heden gefacsimileerde polder- en waterschapskaarten van Uitgeverij Canaletto begeleiden. De tot op heden verschenen delen I (1986), II (1987) en III (1991) van de reeks *Monumenta Cartographica Neerlandica* van Günter Schilder bevinden zich wat dit betreft in het overgangsgebied tussen de facsimileuitgave en het geïllustreerde boek. In deze reeks zijn zowel de heruitgave van het beeld, als de tekst die informatie geeft over vele

achtergronden en betrokken personen die een rol speelden bij de totstandkoming van het origineel tot doel verheven. Schilders reeks geeft bijzonder veel waardevolle informatie die nieuw is voor de geschiedenis van de kartografie. Daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan zaken die niet meer dan een zijdelingse link met de gereproduceerde kaarten hebben. Andere informatie betreffende de gefacsimileerde kaarten wordt niet altijd geboden. Een voorbeeld is de fraaie nauwkeurighedsanalyse, die Mekenkamp en Koop (1986) ontwikkelden en die in Deel I van de reeks toegepast wordt op de kaarten van Holland en Gelderland van de hand Jacob van Deventer (Schilder 1986: 84-88, 107-109). Deze twee kaarten van Van Deventer werden echter niet in facsimile uitgegeven. De analyse werd vervolgens ook toegepast op één van de drie wel-gefacsimileerde kaarten, maar niet op de overige twee. Dit is jammer, zeker als we ons realiseren dat de drie gefacsimileerde kaarten toch centraal staan bij deze uitgave.

In het algemeen geldt dat een auteur zich dient af te vragen wat het beoogde doel is van zijn tekst. Staat de kaart centraal, of schrijft hij een tekst waarbij de facsimile niet veel meer is dan een uit de kluiten gewassen illustratie? Een tekst als begeleiding van een facsimile vraagt om gericht onderzoek toegespitst op de kaart zelf. In het schema (afb. 3) staan aandachtspunten genoemd voor een begeleidende tekst. Dit schema is opgedeeld in een vijftal

categorieën. Per categorie worden de meest voor de hand liggende aspecten genoemd.

Een evaluatie van de kwaliteit van enkele facsimile's

Als gevolg van de ontwikkeling van fotografische methoden en commerciële motieven ogen facsimile's vaak mooier dan hun originelen. Het beeld wordt vrijwel altijd gereproduceerd op kwalitatief redelijk tot goed papier en er bestaat altijd het streven om te komen tot een goed leesbaar kaartbeeld.

Het verwerken van het jaar van facsimilering in het watermerk ben ik bij in Nederland uitgegeven facsimileuitgaven nooit tegengekomen; wat niet wil zeggen dat het niet bestaat. Het algemeen invoeren hiervan kan voorkomen dat facsimilebladen voor oudere originelen doorgaan. Het plaatsen van een nieuw uitgeversadres en jaar van uitgave op de beeldzijde komt voor, maar heeft beslist nog geen algemene ingang gevonden. De kwaliteit van gereproduceerde inkleuring is alleszins redelijk te noemen. Wel heb ik de indruk dat met name kleurenreproducties in buitenlandse uitgaven (onder andere Duitsland en Zwitserland) kwalitatief beter zijn dan de Nederlandse.

Een oordeel geven over de teksten die de facsimileuitgaven begeleiden, kan het beste gebeuren aan de hand van het schema. Twee richtlijnen kunnen gehanteerd worden:

- Worden de vijf onderscheiden categorieën aan de orde gesteld?

- Hoe wordt dit kwalitatief gedaan?

Als we bijvoorbeeld de teksten bekijken die de vrij grote groep facsimile's van polder- en waterschapskaarten begeleiden (zie bijlage met titels), dan valt op dat deze zich voornamelijk baseren op gegevens die ontleend worden aan archiefstukken. Je kunt er vrijwel zeker van zijn dat deze inleidingen geschreven werden door de archivarijzen/chartermeesters/historici die de betreffende archiefstukken vrijwel altijd in eigen beheer hadden. Voor wat betreft het schetsen van de historische context rond de kaart halen ze veel gegevens boven water. In verscheidene gevallen maken de inleiders melding van fouten in het kaartbeeld. Dit is echter veelal gebaseerd op informatie uit geschreven stukken die zeiden dat de kaart niet voldeed en niet op basis van onderzoek van het kaartbeeld. Afhankelijk van de persoonlijke schrijfstijl van de auteurs wordt het punt van de historische context aardig tot goed verwoord. Wel is deze context sterk afhankelijk van de archivalia die teruggevonden werden. De tekst die qua historische context het meest te bieden heeft, is die van Postma (1977) bij de Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland uit 1712. Voor wat betreft de inleidingen bij de facsimile's van polder- en waterschapskaarten is er duidelijk veel minder aandacht voor de overige vier categorieën. Op het bibliografische gebied springt de begeleidende tekst bij de reproducties van de kaarten van de Beemster door De Vries (1983) er zonder meer positief uit. De reproductie van de kaart van Colom (Kölker/Sijmons, 1979) - het zij gezegd, het

1 BIBLIOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE TE FACSIMILEREN KAART

- De gereproduceerde kaart (met lokatie)
- De verschillende staten van de kaart (met lokaties)
- De verschillende oplagen die gedrukt zijn

2 BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCHE CONTEXT VAN DE KAART

- Redenen tot kaartvervaardiging
- De besluitvorming die leidde tot het produceren van de kaart, de correspondentie en rekeningen van landmeters, graveurs en drukkers, enz.
- Het (belangrijkste) overige werk van de kaartvervaardiger(s)
- Overzicht van kaarten van dezelfde regio van de vroegste kaart tot de algemeen bekende, gedetailleerde overzichtskaarten (in Nederland de *Topographische Militaire Kaart*, ca. 1860)
- Motivatie voor het facsimileren van deze kaart: inhoudelijke, representatieve of decoratieve kwaliteiten

3 ANALYSE VAN DE KARTOGRAFISCHE INHOUD

- Het gebied dat de kaart omvat, bij voorkeur in bladwijzervorm ingetekend op een contemporaine kaart
- Detaillering: wat staat erop, maar ook wat er ontbreekt
- Symboolgebruik/legenda interpretatie (ontbreekt een legenda, dan is het aanbevelenswaardig er een te maken)
- Nauwkeurighedsanalyse
- Wijzigingen op eventuele latere staten

4 DECORATIEVE EIGENSCHAPPEN VAN DE KAART

- Familiewapens
- Cartouches
- Zuiver decoratieve gravures

5 VERMELDING VAN DE BIJ DE REPRODUKTIE VERLOREN GEGANE EIGENSCHAPPEN

- De drager van het origineel
- Kenmerken van de teken- of drukkwaliteiten van het origineel
- Eventueel de wijze van inkleuring
- Watermerken
- Exacte maten van blad- en moetrand van het origineel
- Verkleinings- of vergrotingsfactor van de kaart
- Afwijkingen van de reproductie t.o.v. het origineel door lensvertekening

3. Aandachtspunten voor het schrijven van een inleiding bij een facsimile.

is geen polder- of waterschapskaart - behandelt als één van de weinigen een zuiver kaartinhoudelijk punt namelijk de nauwkeurigheid van de kaart. Zonder op de gebruikte methode in te willen gaan is dit, naast de al eerder genoemde reeks *Monumenta Cartographica Neerlandica*, de enige uitgave die dit doet. In het algemeen geldt dat het geven van een oordeel over de kwaliteiten van de kartografische inhoud bij vrijwel alle inleidingschrijvers het zwakste punt is. Dit is niet geheel verwonderlijk. De meeste inleidingen werden geschreven door archivariissen/conservatoren die geen kartografische achtergrond hebben.

Voor zover ik het weet is er geen enkele begeleidende tekst die wat uitgebreider ingaat op het punt van de informatie die niet te ontleen valt aan de gereproduceerde kaart, maar wel aan het origineel (= categorie 5).

In vrijwel alle tot op heden geschreven inleidingen ontbreken één of meerdere van de vijf onderscheiden categorieën, andere worden slechts uiterst minimaal aan de orde gesteld. De uitgave van de *Monumenta Cartographica Neerlandica* behoort tot het overgangsgebied binnen facsimileland. De lezer wordt een reeks gefacsimileerde kaarten gepresenteerd, en een zeer gedetailleerde tekst die een minitueus overzicht geeft van allerlei wetenswaardigheden betreffende de kaart en haar vervaardigers. Echter hierbij wordt zoveel informatie gegeven die niet expliciet ingaat op de gefacsimileerde kaarten zelf, dat de publicatie van de tekst verworden is tot het hoofddoel van de uitgave. Hierbij krijgen de gefacsimileerde kaarten enigszins de status van bijlagen of illustraties, iets wat bij de andere uitgaven veel minder het geval is. Het lijkt voor de hand te liggen dat de inleiding bij een facsimile door een collectief van auteurs geschreven zou moeten worden. Een bibliograaf, een kunsthistoricus, een archivaris, een kartograaf en een historicus. Aangezien dit niet haalbaar is, moet de eindverantwoordelijk zich afvragen of de wenselijke informatie niet via derden achterhaald kan worden. In het algemeen dient een begeleidende tekst zich toe te spitsen op informatie betreffende de gereproduceerde kaart, anders wordt het een tekst met een bijlage in de vorm van een facsimile in plaats van een facsimile met een begeleidende tekst.

Ook scepsis ten aanzien van het uitgeven van facsimile's

Het lijkt erop dat door facsimilering - en hier wordt expliciet de reproductie van de kaart/atlas, exclusief een begeleidende tekst, bedoeld - iets toegevoegd wordt aan de voortgang van de wetenschap. Het produceren van veel facsimile's zou de indruk kunnen wekken dat er belangrijk werk verricht wordt. Dit is een onjuiste interpretatie. Ik sluit hierbij aan op wat Blakemore & Harley in hun *Concepts in the History of Cartography* (1980). Zij stellen: 'The Facsimile-boom [van de afgelopen decennia] can easily be justified [door de boven genoemde argumenten] but it cannot in itself be regarded as a barometer of progress in the history of cartography'. Deze woorden zetten aan tot denken. De vraag dient gesteld

te worden in hoeverre het voor de geschiedenis van de kartografie van belang is om over gereproduceerde kaarten op een één-op-één-schaal te kunnen beschikken. Ik ben van mening dat het voor wetenschappelijke doeleinden primair gaat om de inhoudelijke informatie die een kaart te bieden heeft. De vraag van een historisch onderzoeker zal zelden of nooit zijn of er van een kaart een één-op-één reproductie voorhanden is. Wel zal hij vragen of het kaartbeeld van een bepaalde periode of bepaald jaar beschikbaar is. Voldoen verkleinde reproducties waarop alle details (nog net) zichtbaar zijn, of microfilmopnamen die door apparatuur gelezen en op ieder gewenst formaat afgedrukt kunnen worden dan niet? Het enige criterium dient te zijn dat er als gevolg van een fotografische opname geen punt-, lijn- of vlaksymbolen verloren en/of vervormd mogen worden. Dit betekent dat alleen bij zeer gedetailleerde originelen een fotografische reproductie op de schaal één-op-één (= norm voor een facsimile) gewenst is. Het houdt tevens in dat voor de informatievoorziening ten behoeve van zuiver wetenschappelijke doeleinden één-op-één-reproducties amper of niet noodzakelijk zijn en dat deze vermoedelijk veeleer tegemoet komen aan de vraag naar decoratieve grafiek, dan aan de behoeften van historisch onderzoekers.

Slot

Dit artikel wordt gekenmerkt door ambivalentie. Aan de ene kant wordt gesteld dat er meer dan voldoende redenen zijn die het uitgeven van facsimile's rechtvaardigen. Aan de andere kant wordt de waarde van één-op-één reproducties voor het wetenschappelijk onderzoek betwist. Tegelijkertijd wordt een voorstel gedaan om begeleidende teksten bij gereproduceerde kaarten aan een groot aantal eisen te laten voldoen om ze voor gebruikers zo waardevol mogelijk te laten zijn. Deze punten zijn niet met elkaar in tegenspraak. Vanuit wetenschappelijk oogpunt zijn de teksten die facsimileuitgaven begeleiden veel belangrijker dan de reproductie zelf. Hierbij voldoet een verkleinde reproductie van de kaart, met daar waar nodig detailfoto's. Als een auteur besluit een tekst te schrijven over één specifieke kaart - in feite kan dit onafhankelijk gebeuren van een één-op-één reproductie - dan zou de lijst met aandachtspunten een handreiking kunnen zijn.

NOOT

De basis voor dit artikel was de lezing die de auteur op 12 december 1990 hield voor de deelnemers aan de jaarlijkse studiedag van de Werkgroep Kaartbeheer van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie. De studiedag werd gehouden bij de Topografische Dienst te Emmen. Het thema van deze dag was *Organisatie, productie en gebruik van facsimile's van atlanten en kaarten*. De oorspronkelijke titel van de lezing was: *Polderkaarten in facsimile*.

De auteur wil Peter van der Krogt bedanken voor het kritisch doorlezen van het artikel en het aanreiken van meerdere inhoudelijke aanvullingen.

LITERATUUR

1. Enkele titels van (boeken met) facsimile's van kaarten

- Belonje, J., *Het Hoogheemraadschap van de uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland*. - Wormerveer, 1945.
- Crol, W.A.H., [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van het Hoogheemraadschap van Schieland door Floris Balthasars, 1611*. - Alphen aan den Rijn, 1972.
- Fockema Andreae, S.J., [Inleiding bij de facsimile van] *Kaart van Rijnland door Floris Balthasars, 1610-1615*. - Den Haag, 1929.
- Hart, G.'t, [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van Rijnland door Floris Balthasars, 1615*. - Alphen aan den Rijn, 1972.
- Hart, G. 't, [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van Rijnland door Melchior Bolstra, 1746*. - Alphen aan den Rijn, 1969.
- Kaart van Holland, 1608 / Willem Jansz. Blaeu. - Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Utrecht, 1988.
- Kamp, A.F., *Proeve van beschrijving bij de Caerte vant Hontbos ende Zyplant*. - Alkmaar, 1971.
- Kölker, A.J. en A.H. Sijmons, [Inleiding bij de facsimile van] *Jacob Aerts. Colom's Kaart van Holland, 1639*. - Alphen aan den Rijn, 1979.
- Linden, H. van der, *De cope : bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. - 2e uitgave. - Alphen aan den Rijn, 1980. - 1e uitgave: Assen, 1956.
- Muller, F., *Remarkable maps of the XVth, XVIth & XVIIth centuries, reproduced in their original size*. - Amsterdam : Frederik Muller & Co, 1894-1897.
- Peters, L.C.M., [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van het Groot-Waterschap van Woerden, 1670*. - Alphen aan den Rijn, 1974.
- Postma, C., [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland door Floris Balthasars, 1611*. - Alphen aan den Rijn, 1972.
- Postma, C., *Nicolaes Kruikius en zijn werk*. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1977. - Gescheiden verschenen inleiding bij de heruitgave van de *Kaart van Delfland, 1712*.
- Schilder, G., *Wall-maps of the 16th and 17th Centuries : A series of full-size Facsimiles of Wall-maps published in the Low Countries*. - Amsterdam : Nico Israel, 1977-1981.
- Schilder, G., *Monumenta Cartographica Neerlandica*. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1986-e.v.
- Schoute, C.R., [Inleiding bij de facsimile van] *Kaart van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard, 1683*. - Alphen aan den Rijn, 1980.
- Schulting, J.G., [Inleiding bij de facsimile van] *De Kaart van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland*. - Alphen aan den Rijn, 1970.
- Theatrum Orbis Terrarum series of facsimile atlases*. - Zes series van elk zes delen. - Amsterdam : Nico Israel (uitgever), 1963-1974.
- Vries, D. de, *Beemsterlants caerten*. - Alphen aan den Rijn, 1983.
- Werner, J.W.H., *Leo Belgicus, gedrukt door Hendrick Doncker ; Een beknopte toelichting*. - Alphen aan den Rijn, 1989. - Tekst gedrukt op achterzijde reproductie.
- Wieder, F.C., *Monumenta Cartographica : Reproductions of unique and rare maps, plans and views in the actual size of the originals; accompanied by cartographical monographs*. - The Hague : Martinus Nijhoff, 1925-1933.
- Zandvliet, K., [m.m.v. P. van den Brink], *Prins Maurits' kaart van Rijnland en omliggend gebied door Floris Balthasar en zijn zoon Balthasar Florisz. van Berkenrode*. - Alphen aan den Rijn, 1989.

2. Gebruikte literatuur

- Blakemore, M.J. and J.B. Harley, 'Concepts in the History of Cartography : A review and Perspective'. - In: *Cartographi-*

- ca* (winter 1980)4, Vol. 17, monograph 26.
- Bos, E.S., P.W. Geudeke, F.J. Ormeling, A.H. Sijmons en G.F. Willems, *Kartografisch Woordenboek*. - [Amersfoort] : Nederlandse Vereniging voor Kartografie, 1991.
- Fairclough, R.H., Original or facsimile. - In: *New Library World* 73 (May 1972)863, blz. 291-294.
- Jolly, D., How to detect reproductions. - In: *The Map Collector* 55 (summer 1991), blz. 26.
- Koeman, C., An increase in facsimile reprints. - In: *Imago Mundi* 18(1964), blz. 87-88.
- Mekenkamp, P.G.M. en R.O. Koop, Nauwkeurighedsanalyse van oude kaarten met behulp van de computer. - In: *Caert-Thresoor* 5(1986), blz. 45-52.
- Ruitinga, L., De uitgave van kadastrale atlassen van Nederland. - In: *Caert-Thresoor* 10(1991), blz. 47-51.
- Sijmons, A.H., Facsimile-kaarten. - In: *Kartografisch Tijdschrift* 6(1980)4, blz. 30-36.
- Sijmons, A.H., De productie van kaarten en atlassen in facsimile in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. - In: *Kartografisch Tijdschrift* 10(1984)3, blz. 24-25.
- Wallis, H.M. and A.H. Robinson, *Cartographical Innovations : An International Handbook of Mapping Terms to 1900*. - Tring, Hertfordshire, 1987.
- Whitfield, P., Map reproductions: a publisher's view. - In: *The Map Collector* 55 (summer 1991), blz. 26-27.
- Wolf, A., Nieuws over de Ebstorfer Wereldkaart : Datering-Herkomst- Auteur. - In: *Caert-Thresoor* 7(1988)2, blz. 21-30.

SUMMARY

Maps in facsimile: Is it allowed to make demands?

In recent decades hundreds of maps have been reproduced. Whenever the sizes of a reproduction approximate the sizes of the original map, one easily mentions it a facsimile. In this article three authorized definitions of the word facsimile are mentioned. Also several reasons are mentioned why they are published. Reasons are of a curating, documentary, economic, and representational nature. Also will be described under which circumstances we might speak about a 'real' facsimile. In the last paragraphs the qualities of several facsimiles and their introductions are evolved and some critical remarks will be made concerning the worth of facsimiles for scientific research on the history of cartography.

In samenwerking met Dr. Thomas Niewodniczanski van de TN- Library te Bitburg verschijnt in 1993 een nieuwe serie kaartboeken.

Deel I:

Petrus Kaerius, *Nova et accurata geographica inferioris Germaniae* (Amsterdam 1607) - 12 bladen.

Inleiding: Günter Schilder
ISBN 90 6469 662 4

Verkrijgbaar bij de boekhandel
of bij de uitgever:

UITGEVERIJ CANALETTO
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn

De kaart van de Merwede door Nicolaas Cruquius

Inleiding

Met de benoeming in 1754 van Johannes Lulofs tot Inspecteur-Generaal van 's Lands rivieren en Waterwerken, werd een eerste fase in het centralisatie-proces van de Hollandse waterstaatszorg afgesloten. Centralisatie, niet in de zin dat verschillende verantwoordelijkheden ook daadwerkelijk in één persoon of instantie werden samengebracht, dat denkbeeld zou nooit te verenigen zijn geweest met de autonome strevingen van de Hollandse steden, de machtsbasis van het staatsbestel. In het stengewest bij uitstek zouden lokale en regionale overheden hun zelfstandigheid in waterstaatszaken dan ook steeds behouden. Al moet gezegd worden dat de Staten van Holland en West-Friesland ten aanzien van de rivierzorg allengs meer greep op die verscheidenheid van wetgevende macht zouden krijgen. Het belang van Lulofs' benoeming moet veel meer gezocht worden in het feit dat vanaf dit moment deskundigheid betreffende de waterstaatszorg uiteindelijk in een centraal adviesorgaan werd samengebracht, dat beperkte faciliteiten voor rivierkundig en oceanografisch onderzoek werden geboden, kortom dat een grondslag werd gelegd voor een Rijkswaterstaat, zoals die in de negentiende eeuw tot stand werd gebracht.¹

Zo'n centrale administratie ingericht tot het toezicht over rivieren, kanalen en dijken was zo'n vijftientig jaar eerder al geschetst in een aantal nota's die Nicolaas Cruquius in 1725 en 1727 aan de Staten van Holland had voorgelegd.² Daarmee had hij uiting willen geven aan zijn groeiende bezorgdheid over de deplorabele toestand van de waterstaat; een bezorgdheid ingegeven door het besef dat er in feite niets werd gedaan om zich tegen de steeds groter wordende dreiging van het water teweerge te stellen. Als onverdroten onderzoeker, die niet dan op veelvuldige waarnemingen en ervaringen zijn algemene oordelen bouwde, was hij zeer begaan met de gevaren die dreigden uit de langzame maar voortdurende daling van de Nederlandse bodem. Versteving en verhoging van de dijken zouden nog enige tijd, misschien nog enige eeuwen, het kwaad kunnen keren, maar uiteindelijk zou de ondergang onvermijdelijk zijn. Voor Cruquius was dat vooruitzicht een apocalyptische verschrikking; door het bezwijken van de dijken zouden grote delen van Holland, Utrecht en Gelderland verloren gaan.³ Wilde men dat gevaar tijdig afwenden dan was het niet alleen van belang dat provinciale tegenstellingen werden overbrugd om een nationale inspanning mogelijk te maken, maar anderzijds ook dat men kon beschikken over een *Water Staat*, een overzicht samengesteld uit, langs systematische weg verzamelde gegevens die inzicht zouden verschaffen in al die processen die zich in rivieren en in zee voltrokken. Deze kennis, in combinatie met de resultaten van meteorologisch en landmeetkundig onder-

zoek, moest niet alleen schriftelijk worden vastgelegd maar bovendien ook door middel van kaart en profiel worden gevisualiseerd. Op die manier zou men zich een instrument verschaffen dat 'en uitgangspunt en legitimatie zou zijn voor een gecoördineerde aanpak.

Die denkbeelden vonden opmerkelijk veel bijval zowel binnen als buiten de Hollandse Staten, maar nooit zouden zij tot enige besluitvorming leiden. En dat is opvallend, te meer omdat een meerderheid in de Staten zich toch achter het voorstel had geschaard.⁴ Hoe het ook zij, welke obstakels de uitvoering ook in de weg stonden, er zijn voldoende aanwijzingen te vinden voor de stelling dat Cruquius door de Staten van Holland langs een omweg toch in de gelegenheid gesteld werd om zijn ideeën op beperkte schaal te realiseren. Die inspanning leidde tot twee fenomenale, althans voor de achttiende eeuw onovertroffen kaarten, die de ontwikkeling van de waterstaatskartografie tot in de negentiende eeuw hebben beïnvloed.

Aan Cruquius' kartering van het eiland Goeree (1729-1734) heb ik reeds eerder aandacht besteed.⁵ In dit artikel wil ik nader ingaan op de kaart van de rivier de Merwede die Cruquius tussen 1729 en 1730 in samenwerking met de Leidse hoogleraren Willem Jacob 's-Gravesande en Jacobus Wittichius heeft samengesteld. Daarvoor heb ik vooral het waterstaatkundige rapport tot richtsnoer gebruikt dat de kaart, zoals elke in de achttiende eeuw gedrukte waterstaatskaart, begeleidde. Dit rapport vormt weliswaar niet de enigste bron tot reconstructie van de kartering, maar het stelt ons wel in staat de totstandkoming van de kaart in een historisch kader te stellen. Het is dat historische perspectief dat in dit artikel centraal staat.

De problematiek rond de rivier de Merwede

Nadat in 1726 de Krimpenerwaard, de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden door zware overstromingen waren geteisterd, had Gorinchem in de Staten van Holland om maatregelen verzocht om de stad en de omliggende waarden in de toekomst van wateroverlast te vrijwaren. Te zelfder tijd lag echter ook een voorstel van een vijftal Maassteden op tafel waarin werd aangedrongen de bevaarbaarheid van de Merwede tussen Hardinxveld en Dordrecht te verbeteren. Het was volgens hen niet denkbeeldig dat de doorstroming van het water binnenkort volledig zou worden gestremd, als niet iets werd gedaan om de Oude Wiel te bedwingen. De Oude Wiel is een aftakking van de Merwede bij Hardinxveld, die bij de Sint-Elizabethsvloed van 1421 ontstaan was en die daarna een steeds omvangrijker waterafvoer werd. De rivier beneden die kil verzandde waardoor scheepvaart en handel ernstig werden bedreigd. Door de Oude Wiel met

een stevige dam af te sluiten zou het water op de rivier worden gehouden en zouden zandbanken en andere ondiepten vanzelf weg spoelen. Dit voorstel stond haaks op de plannen van Gorinchem, dat er van uitging dat de Oude Wiel open zou blijven, en zelfs meer dan dat. Men erkende dat de killen van de Biesbosch veel water aan de Merwede onttrokken, maar tegelijk wees men er op dat die capaciteit in de winter vaak volstrekt ontoereikend was om al het water en drijfs af te voeren. Dat kon rampzalige gevolgen hebben, zoals de overstromingen van 1726 ondubbelzinnig hadden aangetoond. Men bepleitte daarom de aanleg van een overlaat door het Land van Altena, zodat het water in geval van nood naar het Bergse Veld kon worden afgeleid.

De tegenstellingen tussen de vijf Maassteden en Gorinchem konden in de Staten van Holland niet worden overbrugd. Nog afgezien van het feit dat in die vergadering gold dat in zaken van algemeen belang eenstemmigheid vereist was, waren de belangen van de individuele steden en hun invloed op de Staten zo groot, dat, zo er al van enige besluitvorming sprake was, deze in hoofdzaak compromissoir van aard was. Om de tijdrovende beraadslagingen toch te kunnen beëindigen, werden beslissingen vaak toch bij meerderheid van stemmen doorgedreven, maar dat leidde nooit tot voor iedereen aanvaardbare oplossingen. Ook de besluitvorming van 1726 toonde dat aan. Op basis van een advies van de Dordtse landmeter Abel de Vries, die zich ondubbelzinnig uitsprak ten faveure van het standpunt van de Maassteden⁶ en een felle repliek daarop van Gorinchem, werd uiteindelijk besloten tot een volstrekt ontoereikend pakketje maatregelen. Daarin, zo lijkt het, werd aan de argumenten van de Maassteden het voordeel van de twijfel gegeven. Gorinchem werd ogenschijnlijk tegemoet gekomen door het besluit enige obstakels uit de rivier te doen verwijderen, hetgeen de afloop van ijs zou bevorderen. Maar de overlaat naar het Land van Altena werd zonder meer van de hand gewezen. Weliswaar werden ook de verlangens van de vijf Maassteden niet ingewilligd, maar toch kan het besluit om twee kleinere killen, conform het advies van De Vries, met rijdsdammen af te sluiten als een overwinning worden beschouwd.⁷ Vanzelfsprekend verzette Gorinchem zich tegen deze maatregelen. De stad verdacht De Vries van vooringe-

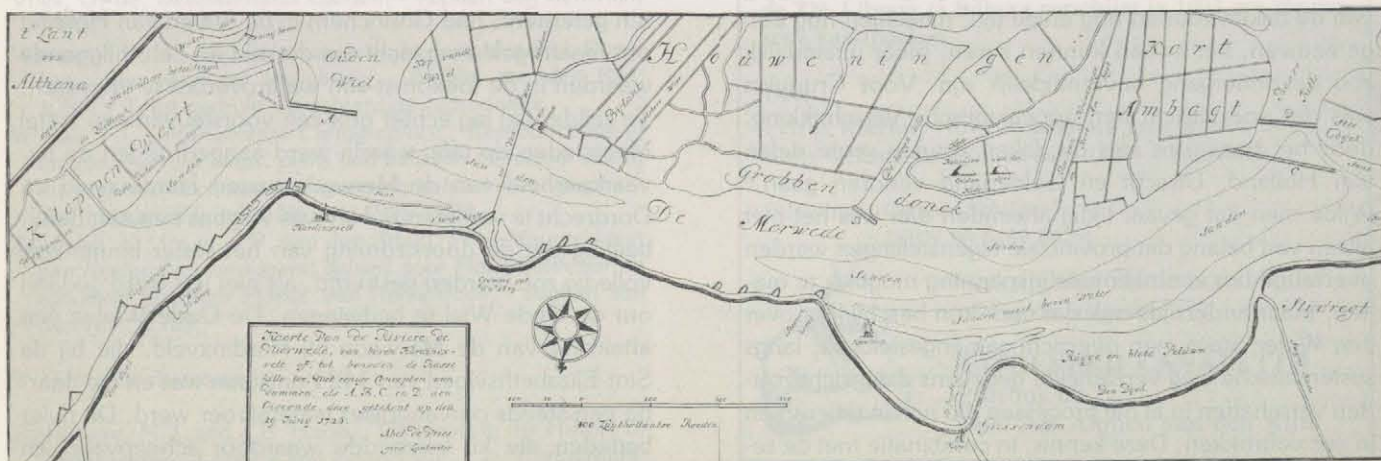
nomenheid en greep iedere gelegenheid aan om de verkeerde uitwerking van de maatregelen aan te tonen. Wat lag er in 1729, toen stad en Alblasserwaard door een ijsdam opnieuw in gevaar waren gebracht, meer voor de hand dan de vorming van de ijsdam direkt met de belemmeringen in verband te brengen? De stad voelde zich sterk en voelde goed aan dat hier een mogelijkheid lag om de publieke opinie voor zich te winnen. En opnieuw drong ze in de Staten van Holland aan op de uitvoering van haar voorstellen.

Ondanks dat de standpunten van de Maassteden zich niet hadden gewijzigd, verklaarde men zich bereid om tegemoet te komen aan de Gorinchemse wens de rivier door een commissie van onafhankelijke deskundigen te laten onderzoeken en een plan te ontwerpen om overstromingen als gevolg van ijsdammen te kunnen voorkomen. De commissie, samengesteld uit de Leidse hoogleraren Willem Jacob 's-Gravesande en Jacobus Wittichius en Nicolaas Cruquius, kreeg echter wel de opdracht dat alleen die maatregelen in aanmerking mochten komen die niet in strijd zouden zijn met de denkbeelden die de Maassteden tot verbetering van de bevaarbaarheid van de rivier hadden ontwikkeld.⁸

Een herstelplan voor de rivier

De Staten van Holland gingen er vanuit dat de commissie niet meer dan een maand nodig zou hebben. Het duurde echter meer dan een jaar voordat de commissie haar eindrapport uitbracht. Natuurlijk speelden de beperkingen die waren opgelegd daarbij een rol,⁹ maar de voornaamste verklaring voor de vertraging ligt naar mijn mening toch in de lange tijd die met de gravure van de begeleidende kaarten was gemoeid.¹⁰ De kaarten die Abel de Vries in 1726 aan zijn rapport had toegevoegd waren alleen opvallend geweest door het eenvoudige, haast schetsmatige kaartbeeld (afb. 1); de door Cruquius

1 Abel de Vries, *Kaarte van de riviere de Merwede, van boven Hardinxveldt af, tot beneden de Basse kille toe ...*, 1726 (Kaartenverzameling Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht, nr. VIII.Bk.75)

geprepareerde kaart liet echter niets te wensen over. Bovendien werd ze begeleid door een uiterst bewerkelijk derde blad met een overzichtskaart en een aantal cartons met profielen en grafieken. Ook moeten we beseffen dat de commissie ten behoeve van haar verslaglegging een rivierkundig onderzoek had ingesteld waarvoor in het najaar van 1729 en het voorjaar van 1730 talrijke waarnemingen in en langs de rivier waren verricht. Op die wijze verschaften men zich niet alleen het voor het rapport noodzakelijk geachte theoretische fundament, ook de aan het rapport te verbinden conclusies zouden aan de resultaten van dit rivierkundig onderzoek moeten worden getoetst. Kaart en rapport waren derhalve zo zeer met elkaar verbonden, dat een afzonderlijke publikatie bij voorbaat moest worden uitgesloten. Hoe zeer het stadsbestuur van Gorinchem zich ook beklaagde, het werd pas op 8 juli 1730 aan de Staten van Holland aangeboden.

Nieuwe inzichten werden in het rapport niet naar voren gebracht maar daarin moet de betekenis van het stuk ook niet worden gezocht. Het belang van het rapport ligt veel meer in de zeer gedetailleerde analyse van de toestand van de rivier en in het feit dat men ondanks de opgelegde beperkingen er toch in geslaagd is een schema tot verbetering van de rivier op te stellen. In het rapport wordt eerst aangegeven waarom men het nodig had gevonden om door Cruquius een kaart te laten vervaardigen. In zorgvuldige bewoordingen worden daarop eerst de voor- en nadelen van de verschillende ingebrachte plannen geëvalueerd die vervolgens met zorg en nauwkeurigheid gewogen en in onderlinge samenhang geanalyseerd worden. De commissie sprak zich niet uit voor of tegen een van de voorstellen, maar probeerde doelbewust de standpunten te verenigen,¹¹ al zouden ook de discreperende opvattingen van commissieleden onderling deze stellingname kunnen verklaren. Wie of wat het ook zij, het compromis werd gevonden door de voornaamste elementen uit de beide ontwerpen, een zuidelijke overlaat door het Land van Altena en het toedammen van de Oude Wiel, in een verbeteringsplan te combineren.

Dit verbeteringsplan voorzag in een viertal fasen: Eerst zouden alle obstakels die de afloop van het water ook maar enigszins belemmerden uit de rivier moeten worden verwijderd. Dan zou bij voorkeur ten zuiden van de rivier een overlaat moeten worden aangelegd (een noordelijke overlaat werd eventueel overwogen). Was dat gerealiseerd dan zou een aanvang moeten worden gemaakt met de toedamming van de Oude Wiel. Om dat de benedenrivier in haar toestand niet al het water ineens zou kunnen verwerken, moest dat in twee fasen gebeuren. Eerst op de hoogte van het zomerwater, waardoor een gedeelte van het water naar het zuiden zou blijven afvloeien, maar er toch voldoende water overbleef om de zandbanken beneden de Oude Wiel weg te spoelen. Was dat gebeurd, dan zou de vierde fase van het verbeteringsplan in werking treden; de dam zou worden verhoogd, zodat al het water in de Merwede zou blijven. Wat het effect van deze maatregelen voor de rest van de benedenrivier zou hebben durfde men niet te voorspellen. Daarvoor zou de gehele rivier aan een nieuw onder-

zoek moeten worden onderworpen, wat niet de strekking van de opdracht was. Duidelijk was wel dat een dergelijk onderzoek alleen kon worden uitgevoerd met behulp van een van een kaart 'aanwijzende de correspondentie van de rivier met de zeegaten alsmede de hoogten van het water op die bijzondere plaatsen, en zulx in de verscheide uren van de ebbe en vloed, en bijzonder tijden van het jaar'.

De kaart van de Merwede

Dat de commissie het belang van kartografisch materiaal enerzijds voor een goede en betrouwbare oriëntatie, anderzijds voor de visualisering van langs wetenschappelijk weg opgezet wetenschappelijk onderzoek, zo sterk accentueerde, is niet verwonderlijk. Alle drie commissieleden, 's-Gravesande Wittichius en Cruquius waren op hun vakgebied belangrijke exponenten van de wetenschapsrichting zoals die aan het begin van de achttiende eeuw in de Republiek tot ontwikkeling was gekomen en die sterk was beïnvloed door de Newtoniaanse natuurfilosofie. Deze natuurfilosofie, die zich kenmerkte door een sterke nadruk op de wiskundige beschrijving van natuurwetenschappelijke verschijnselen en het gebruik van empirische en experimentele leer- en onderzoeksmethoden, bevorderde enerzijds een sterke drang om de krachten van de natuur te leren kennen, anderzijds bevorderde ze ook de ontwikkeling van instrumenten om die natuurlijke omgeving beter te beheersen. Die principes hebben hun invloed op inhoud en vorm van de kaart van de Merwede niet gemist.

Over de totstandkoming van de kaart zijn niet al veel gegevens bewaard gebleven. Dat neemt niet weg dat zowel het rapport als de kaart zelf enige aanwijzingen geven, terwijl we sinds kort ook kunnen beschikken over een tweetal nieuwe bronnen. In het voorgaande heb ik reeds enige malen gebruik gemaakt van een briefwisseling die tussen 1729 en 1732 tussen de stad Gorinchem en 's-Gravesande werd gevoerd en die werd teruggevonden in een tot voor kort onbekend handschrift van de Leidse hoogleraar. Daarnaast bleek een op het oog onbelangrijke verzameling gedrukte resoluties van de Staten van Holland een tweetal declaraties te bevatten van Cruquius voor zijn karteringen van de rivier de Merwede en het eiland Goeree. Met behulp van deze gegevens proberen we de kartering te reconstrueren. We kijken eerst naar de twee hoofdbladen en zullen tenslotte het bijblad behandelen.

De hoofdk kaart

Zoals uit het begeleidende rapport duidelijk wordt bleef de commissie zich met de kaart een *exacte idee* van de toestand van de rivier te krijgen in relatie tot de aanleggende landen te verschaffen. Daarom had Cruquius de opdracht gekregen zich niet alleen te bepalen tot de kartering van de rivier, maar ook die gebieden waaraan in het rapport met name werden gerefereerd. Om die reden werden ook de killen van de Biesbosch en

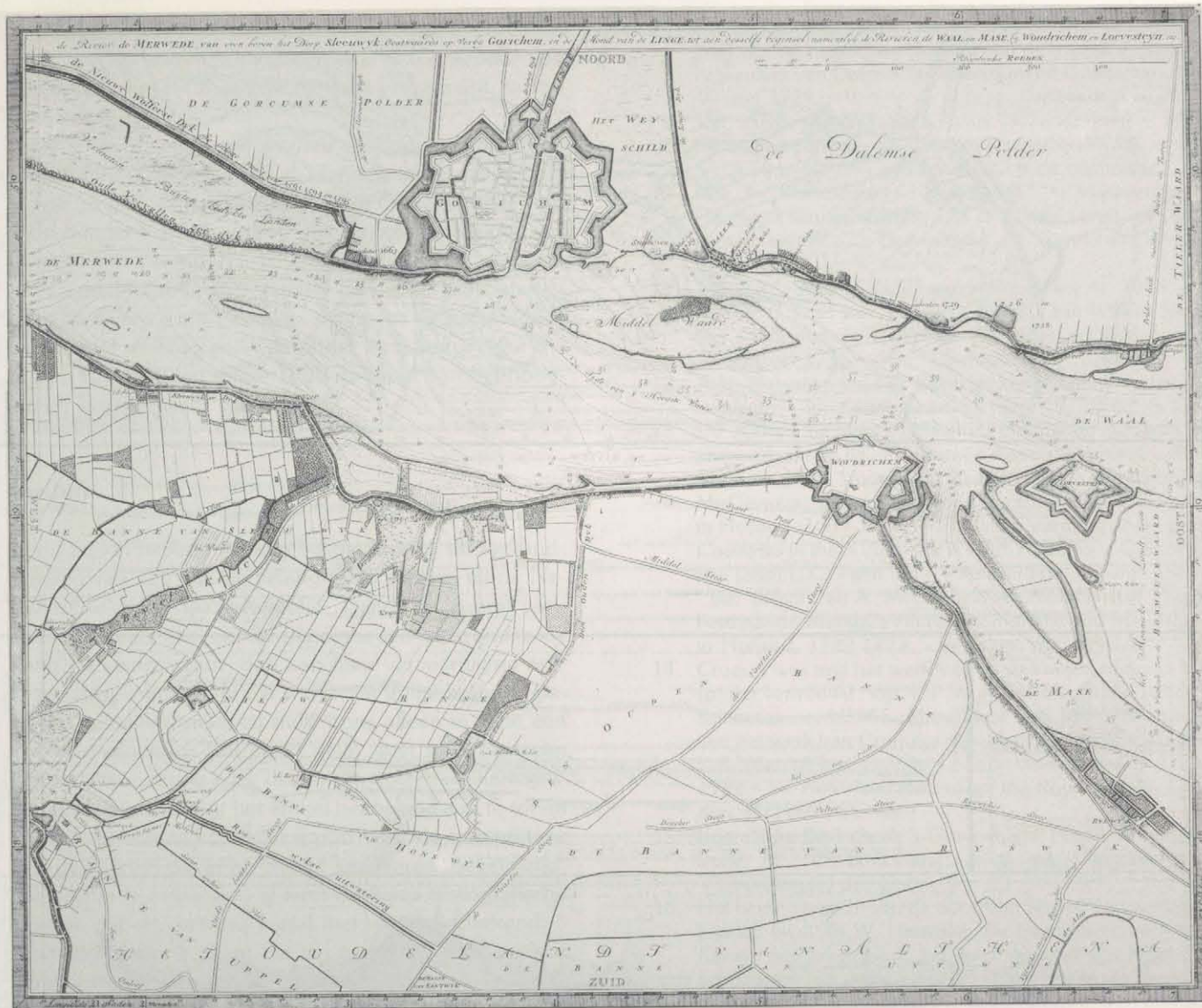

- 2 Nicolaas Cruquius, *De rivier de Merwede van (ontrent) de Steenen-hoek, Oostwaards op, tot verby het Dorp van Sleeuwijk ...*, 1730 (Coll. Moll, Kaartenverzameling Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht, nr. V-V-4-187a, cat.nr. 155).

dat gedeelte van het Land van Altena dat zou moeten dienen voor de voorgestelde overlaat, in de kaart meegenomen. 'Tot beter begrip en tot plaatsvulling' had Cruquius daarbij nauwkeurig aangegeven welk gebied en wiens landen door deze overlaat zouden moeten worden geïndundeerd, en bovendien het traject van de zijdelingse afleiding door middel van projectlijnen aangewezen. Die projectlijnen had hij ook gebruikt voor het traject van de eventuele noordelijke overlaat achter het Hardinxveld, al was de percelering daar achterwege gebleven. De beide kaartbladen (elk 54x63 cm) beschikken ieder over een eigen titelstrook, helemaal bovenaan het blad, waarin het traject van de rivier op dat blad wordt verklaard. Het rechter kaartblad (afb. 2) heeft als titel: *De rivier de Merwede van (ontrent) de Steenen-hoek, Oost-*

waards op, tot verby het Dorp van Sleeuwijk: met den Ouden-Wiel, en de Killen, die uit de selven na den Bies-Bos afloopen etc., terwijl het linker kaartblad (afb. 3) als titel draagt: *De Rivier de Merwede, van even boven het Dorp Sleeuwijk, Oostwaards op, verby Gorichem, en de Mond van de Linge, tot aen desselfs beginsel: namentlijk de Rivieren de Waal en Mase, bij Woudrichem, en Loevesteyn, etc.* Door het aanbrengen van een overplakrand werd het mogelijk gemaakt de beide bladen aan elkaar te plakken.

Wat bij het bestuderen van de kaart opvalt is de grote aandacht voor het detail vooral daar waar het de gesteldheid van het buitendijks gebied betreft. Deze aandacht voor het bijzondere wordt nog eens benadrukt door de benoeming van verschillende waterstaatkundige objecten als sluizen en molens en vooral ook door de datering van de talrijke langs de rivier liggende wielen. Wellicht het meest opvallende aspect aan de hoofdkart is de toepassing van een stelsel van dieptelijnen, en het vooral het gebruik van dit thematisch-kartografische principe waaraan de kaart van de Merwede ook internationaal haar faam ontleend.¹² De toepassing van de dieptelijn had men ontleend aan de Italiaanse natuurvorser en

- 3 Nicolaas Cruquius, *De Rivier de Merwede, van even boven het Dorp Sleewijk, Oostwaards op, verbijs Gorichem* ..., 1730 (Coll. Moll, Kaartenverzameling Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht, nr. V-V-4-187b, cat.nr. 155).

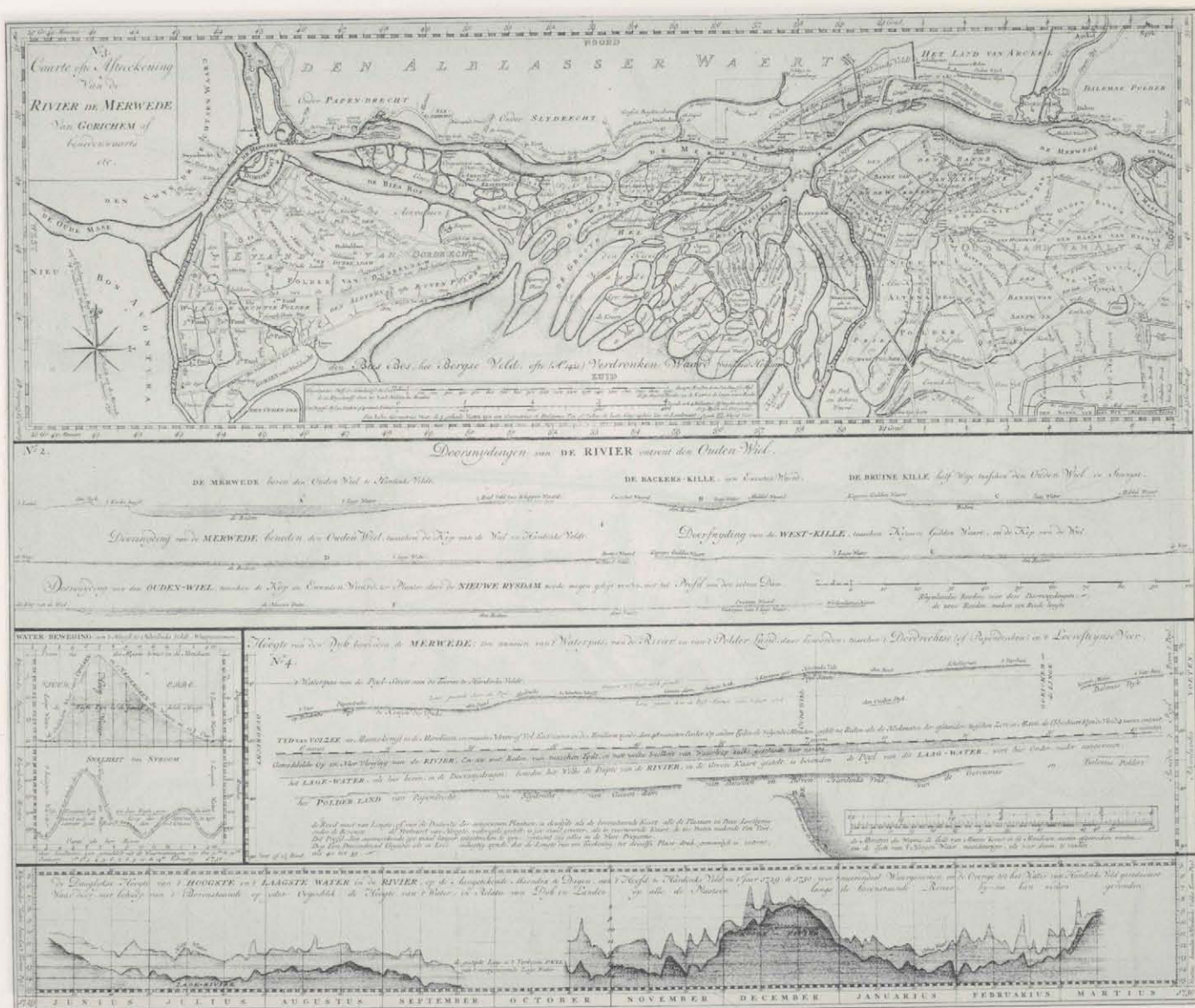
oceanograaf Luigi Fernando, Graaf van Marsili, die in zijn *Histoire physique de la Mer*¹³ een kaart van de Golf van Lyon gebruik had gemaakt van een enkele dieptelijne.¹⁴

Het bijblad

Na het tekenen van de beide hoofdbladen werden ze door Cruquius verkleind en ingetekend op een overzichtskaart (22x63 cm) dat een beeld geeft van het tracé van de rivier tussen Loevestein en Dordrecht. Deze overzichtskaart *Caarte ofte afteekening van de Rivier de Merwede van Gorinchem af benedenwaards etc.* (afb. 4) is eveneens zeer gedetailleerd getekend. We vinden er alle elementen op die we ook op de bladen van de

hoofdkartaat antreffen. Tot het samenstellen van de kaart die vooral bedoeld was om verschillende wegen aan te geven waarlangs het water door het Oude Wiel naar het Bergsche Veld werd afgeleid, had Cruquius van een aantal kaarten gebruik gemaakt. Niet alleen de gedrukte kaart van de Alblasserwaard die 's-Gravesande van Gorinchem had ontvangen,¹⁵ maar ook provinciekaarten van Nicolaas Visscher en Frederik de Wit, een manuscriptkaart van de Grote West Kil van Mattheus van Nispen, 'welken ... wij nader met de rechte situatie van de killen hebben bevonden over een komende, dan eenige andere ons bekend'.¹⁶

De rest van het blad is opgevuld met een aantal cartons waarin de resultaten van verschillende rivierkundige onderzoeken worden afgebeeld. Overigens haastten de deskundigen zich te verklaren dat ze heel goed beseften dat het hier een moment-opname betrof en dat beter was geweest als de opnames over een langere periode hadden kunnen worden uitgespreid en als men had kunnen refereren aan vergelijkend materiaal. Dat dat laatste verband niet kon worden gelegd kon hen natuurlijk niet verweten worden: 'onze voor-ouders schijnen nooit bedacht te zijn geweest op de noodzakelijkheid van een

4 Nicolaas Cruquius, Caarte ofte afteekening van de Rivier de Merwede van Gorinchem af benedenwaarts etc., 1730 (Coll. Moll, Kaartenverzameling Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht, nr. V-V-4-179, cat.nr. 153).

exacte kennis van de wateren en derzelver gronden met relatie tot de naburige landen als mede op het nut dat daar uit te halen is, en wijl zij dus nooit een netten staat daarvan hebben doen formeren, vinden wij ons nu van alle de middelen verstoken, welke de verandering klaar aantoonende, ook alleen de beste remedien zouden kunnen indiceeren.

Wat de commissie wel kon worden aangerekend, al schijnt dat niet te zijn gebeurd, was het feit dat twee van de cartons in het rapport niet zijn geanalyseerd. De door Cruquius verrichte waterpassing wordt nog wel genoemd, maar dat geldt niet meer voor de grafiek die over de gehele onderzijde van het blad is geplaatst en waarin een overzicht wordt gegeven van de dagelijkse waterstanden waargenomen te Hardinxveld tussen juni 1729 en maart 1730. Of hier sprake is van een ommissie

of dat men dit bewust buiten beschouwing heeft gelaten, is niet duidelijk.

Omdat uit vergelijking van de dieptelijnen kon worden vastgesteld dat de rivier boven en beneden de Oude Wiel heel onregelmatig van diepte was, achtte de commissie het noodzakelijk om van deze situatie, die zij vooral verklaarde uit de wisselende breedte van de rivier, door middel van een aantal dwarsdoorsneden een 'klaarder denkbeeld' te geven. Deze profielen, genummerd van A tot F, werden direct onder de overzichtskaart geplaatst terwijl de plaats waar het profiel genomen werd zowel in de hoofdkaart als in de overzichtskaart 'met gestipte linien aangewezen'.

De onregelmatige breedte en diepte van de rivier had alles te maken met de stroming en snelheid van het water. Boven de Oude Wiel bevond zich meer dan voldoende water om de rivier diep te houden. De killen van de Biesbosch zogen heel wat water af, met als gevolg dat de Merwede beneden de Oude Wiel weinig water behield en steeds meer verzandde. Om dit nauwkeuriger te onderzoeken werden in januari en februari 1730 een aantal snelheidsmetingen verricht werd, hoewel daarbij wel

voorbehoud werd gemaakt dat deze snelheden niet altijd even precies waren waargenomen, 'alzo wij maar van een instrument tot zodanige metinge vervaardigt, waren voorzien.'

Deze snelheidsmetingen werden met de resultaten van verschillende door Cruquius verrichte observaties naar 'de gedurige toestandt van 't water in de rivier, door welke in minder tijdt, als anders, van de eygenschappen der bewegingen des waters, beter kan geoordeelt worden', in een drietal profielen verwerkt. Bij het verzamelen van deze gegevens werd Cruquius overigens bijgestaan door een aantal assistenten, waaronder een vrouwelijke die tussen juni 1729 en maart 1730 de stand van het hoogste en laagste water waarnam.¹⁷

Besluit

In dit artikel hebben we kort stil gestaan bij de totstandkoming van een van de belangrijkste kaarten uit de Nederlandse waterstaatskartografie. Daarbij is vooral aandacht besteed aan de omstandigheden waaronder de kaart tot stand kwam, dan aan haar vervaardiging zelf. Voor die samenstelling zijn weliswaar enige bronnen bewaard gebleven, maar zij stellen ons alleen in staat een kader te schetsen. Dat beeld geldt, met misschien een enkele uitzondering voor de gehele waterstaatskartografie. Anderzijds beoogt het artikel het belang aan te tonen van het waterstaatskundige rapport voor de interpretatie van de kaarten die er als bijlage aan waren toegevoegd. Die relatie is essentieel, al leert de karto-bibliografische praktijk dat dit verband veelal niet wordt onderkend. Rest nog mede te delen dat het in dit artikel besproken verbeteringsplan voor de Merwede nimmer is uitgevoerd.

NOTEN

1. S.J. Fockema Andreae, Aan de wieg van Rijkswaterstaat. - In: *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap* 71(1954), blz. 8-10; H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw: een streven naar erkenning en macht*. - 's-Gravenhage, 1980. - blz. 58; Vgl. C.A. Davids, Universiteiten, Illustre Scholen en de verspreiding van technische kennis in Nederland, eind 16e-begin 19e eeuw. - In: *Batavia Academia* 8(1990) 1, blz. 2-3.
2. O.a. in ARA, Archief Inspecteurs en commissies van de Waterstaat voor 1850, inv.nr. 10.
3. Z.W. Sneller, De landmeter N.S. Cruquius en zijn plan tot doorgraving van den Hoek van Holland, 1731. - In: *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* R. 8, 1(1940), blz. 266.
4. Vgl. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 820, minuut notulen, dd. 10 oktober 1727, en inv.nr. 823, dd. 18 maart 1728.
5. P.P.W.J. van den Brink, Resolutiekaarten, de Staten van Holland en de Waterstaatskartografie 1699-1795. - In: *Kartografisch Tijdschrift* 14(1988), 2, blz. 62-67.
6. Zijn advies werd op 15 augustus 1726 door de Staten van Holland overgenomen. Bij het rapport waren een tweetal schetskaarten van de Merwede gevoegd.
7. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 813, minuutnotulen dd. 15 augustus 1726.

8. Vgl. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 1445, brief van de Staten van Holland aan de burgemeesters en regeerders van Dordrecht, Rotterdam en Gorinchem, dd. 10 mei 1729.
9. Vgl. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 900, minuut-notulen dd. 18 april 1741, waarbij een advies van 's-Gravesande met een terugblik op de commissie.
10. Vgl. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, Handschriftenverzameling 128 D 3, brief van J. van Vechoven aan W.J. 's-Gravesande, dd. Gorinchem 27 juni 1730.
11. Vgl. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 3958, bijlage nr. 3, brief van Nicolaas Cruquius aan Willem Jacobus 's-Gravesande en Jacobus Wittichius, dd. Spaarndam 13 februari 1736.
12. A.H. Robinson en J.E. Romein, De afstamming van de isopleeth. - In: *Kaartbulletin* 34 (dec. 1973), blz. 5-15.
13. L.F. Comte de Marsilli, *Histoire Physique de la Mer: ouvrage enrichi de figures dessinée d'après le naturel*. - Amsterdam, 1725; Voor de de totstandkoming van dit boek: M. Cavazza, The editorial fortune of Bolognese scientists in Holland (1669-1726). - In: *Italian scientists in the Low Countries in the XVIIth and XVIIIth centuries* / C.S. Maffioli [and] L.C. Palm (ed.). - Amsterdam: Atlanta 1989. - blz. 185vv., en A. McConnell, A profitable visit: Luigi Ferdinando Marsigli's studies, commerce and friendships in Holland, 1722-1723. - In: *Idem*, blz. 189-206.
14. Cruquis was met het werk van de Italiaanse edelman bijzonder vertrouwd. Vgl. P.P.W.J. van den Brink, Resolutiekaarten ..., blz. 63. Marsili was zeer onder de indruk van het werk van Cruquius geweest. Vgl. A. McConnell, L.F. Marsigli's voyage to London and Holland, 1721-1722. - In: *Notes and Records of the Royal Society London* 41(1986), blz. 69.
15. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, Handschriftencollectie, nr. 128 D 3, brief van J. van Vechoven aan 's-Gravesande, dd. Gorinchem 23 mei 1729.
16. Het beste overzicht van de door Van Nispen vervaardigde kaarten biedt Th.W. Harmsen, *De Beknopte Lant-Meet-Konst: beschrijving van het leven en werk van Mattheus van Nispen (circa 1628-1717)*. - Delft, 1978. De bedoelde kaart was evenwel niet te achterhalen.
17. Vgl. ARA, Archief Staten van Holland, inv.nr. 3953, brief van Mattheus de Vries aan Cornelis Velsen, dd. Dordrecht 31 maart 1738.

SUMMARY

The Nicolaas Cruquius map of the River Merwede

Between 1725 and 1729 Nicolaas Cruquius, who was a land surveyor, set up proposals drawing the contours of a central government authority controlling rivers, waterworks and dikes in the Republic, which he presented to the States of Holland. The proposed authority would have the compilation of statistics on water control as its prime task. This would allow insight in the state of affairs concerning water management and achieve greater efficiency in subsequent decision making. Although the proposals received wide acclaim, they were not implemented. Through different means Cruquius later obtained the chance to realise his ideas on a modest scale after all. This exertion resulted, among others, in a splendid map of the river Merwede. The present paper reconstructs the origins of this map, using some newly established sources. Much attention is paid to the scientific report accompanying the Merwede map. For a true understanding of the form and contents of the map, this report is indispensable.

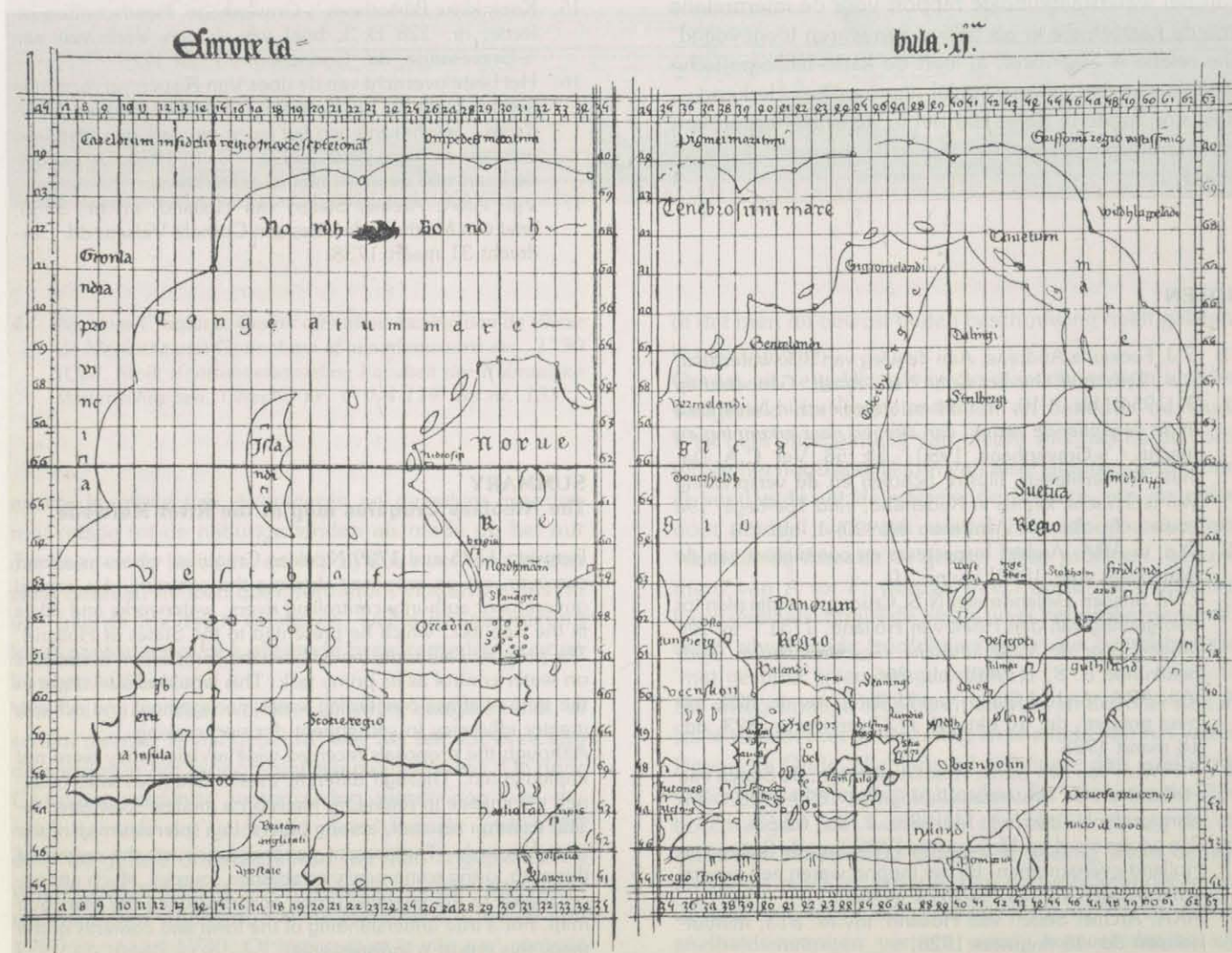
De (on)mogelijkheid van een Noordoost Passage in het Europese kaartbeeld van de 15de en eerste helft 16de eeuw

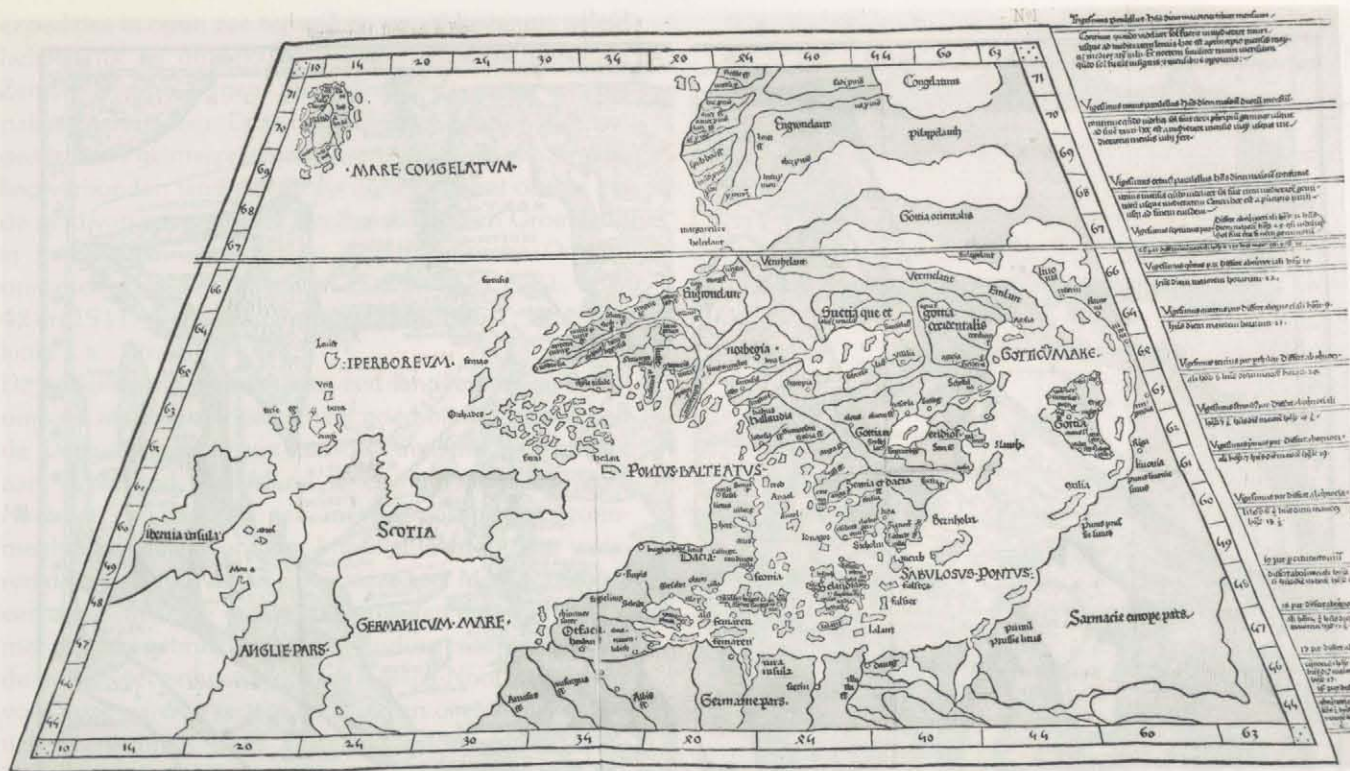
In het jaar van de vijfhonderdste herdenking van Columbus' ontdekking van Amerika zal ongetwijfeld meer aandacht uitgaan naar de (her)ontdekking zelf dan naar de gevolgen die de ontdekking heeft gehad op het menselijk handelen in andere regio's, en zeker inzake activiteiten in de Atlantische en Russische Arctische gebieden. Toch bestaat er een direct verband tussen Columbus' ontdekking van Amerika in 1492 en de pogingen om vanaf de zestiende eeuw Oost-Azië via de Arctische wateren te bereiken. Immers, zonder besef van een Amerikaans continent zou men kunnen menen dat de rijke markten in Oost-Azië rechtstreeks via de Atlantische Oceaan te bereiken zouden zijn, een opvatting die heeft

geleid tot Columbus' reis en nog door hem zelf tot aan zijn dood in 1506 is volgehouden. Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw ontstond evenwel langzaam maar zeker het besef dat Columbus niet Azië had ontdekt, maar een geheel nieuw continent, dat als een buffer tussen Europa en Oost-Azië in lag. Zo bleven de zeeroutes ten zuiden van Afrika en door de Straat van Magallanes over als enige vaarroutes naar Azië. Tegen 1550 rustten reeds Portugese en Spaanse claims op deze zuidelijke routes, waardoor Engeland en de Nederlanden als Noordepere zeemogendheden in opkomst zich genoodzaakt zagen alternatieve routes in het noorden te exploreren om zich zo toegang tot dezelfde markten te verschaffen.

Hoewel ook pogingen via de Noordwest Passage en zelfs recht over de Noordpool overwogen werden, werd de Noordoost Passage als eerste uitgetest. Deze Arctische zeeweg zou zo meende men via een relatief korte route

1. *Clavus' 'Nancy-kaart' van de Noordatlantische Oceaan, 1427 (Uit: Nordenskiöld 1889: 49).*

langs de noordkusten van Europa en Azië in de Grote Oceaan uitmondten. Als alternatieve route gold het stroomopwaarts varen van de Siberische rivier de Ob die volgens bepaalde veronderstellingen haar bron diep in Centraal Azië zou hebben. Vanaf 1553 werden door Engeland en nog in dezelfde eeuw ook door Holland en Zeeland de eerste expedities uitgezonden om de mogelijkheid van een Noordoost Passage te onderzoeken. Vele andere expedities zouden nog volgen voordat A.E. Nordenskiöld in 1878-79 er voor de eerste maal in slaagde de gehele route aan één stuk af te leggen. Niet het beschrijven van deze expedities zelf wordt hier ten doel gesteld, maar juist het ontstaan en de ontwikkeling van het kaartbeeld van die Arctische gebieden die onderdeel vormen van de Noordoost Passage, voorafgaand aan de eerste expeditie van 1553. Bij gebrek aan feitelijke waarnemingen baseerden geografen/kosmografen in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw hun theorieën betreffende het Noordpoolgebied, evenals die over de rest van de onbekende wereld, noodgedwongen op louter mythen en veronderstellingen. Hoewel deze theorieën veelal ver verwijderd bleven van de werkelijkheid is het ontstaan en de ontwikkeling ervan van groot belang om ons te kunnen voorstellen op basis van welke geografische denkbeelden kostbare en risicovolle expedities ter exploratie van een Noordoost Passage vanaf het midden van de zestiende eeuw werden uitgezonden.

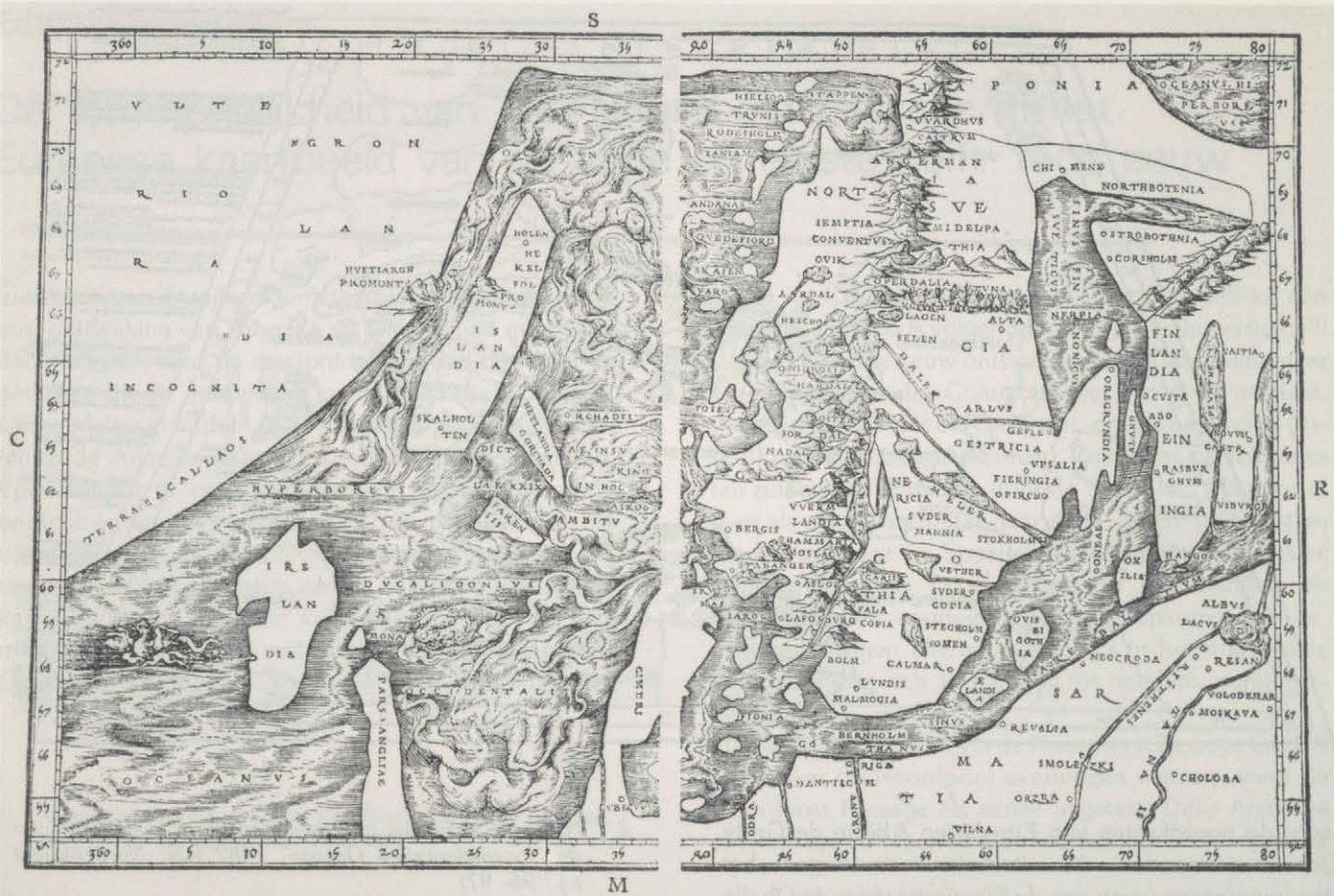
De Noordatlantische Oceaan als afgesloten zee

Volgens het wereldbeeld van Claudius Ptolemaeus (2de eeuw n. Chr.) werd de Atlantische Oceaan in het noorden begrensd door het mythische (ei)land Thule, geplaatst op ca. 63° NB. Hij baseerde zich daarbij op de

2. Nicolaus Germanus' tweede variant van Clavus' kaart van de Noordatlantische Oceaan, 1482 (Uit: Nordenskiöld z.j.: 96-97).

reis van de Griekse zeeman Pytheas van Massilia (Marseille), die in ca. 325 v. Chr. ergens in het noorden van de Atlantische Oceaan op land zou zijn gestoten na vanuit Engeland zes dagen noordwaarts te zijn gevaren. Vlak na de vertaling in het Latijn van Ptolemaeus' *Geographia* in het begin van de 15de eeuw liet zich de noodzaak voelen het antieke wereldbeeld aan te vullen met contemporaine denkbeelden. Daarom werden *Tabulae Moderna* (moderne kaarten) toegevoegd aan de *Geographia*, voor het eerst in 1427 (Codex Nanceanus latinus). Klaarblijkelijk niet zonder reden betrof de primeur een kaart van de Noordatlantische Oceaan, tevens het eerste voorbeeld van een kaart die dit gebied als een zelfstandige regio afbeeldt. De auteur was de Deense geograaf Claudius Clavus, die vanaf de jaren 1420 werkzaam was in Noord-Italië. Hij maakte in feite twee kaarten van deze regio. Beide originelen zijn evenwel verloren gegaan. De kaart die is opgenomen in de *Geographia* van 1427, ook bekend als de 'Nancy-kaart' vanwege haar verblijfplaats in Nancy, is een kopie van het oudste origineel dat door Clavus waarschijnlijk in 1424-27 vervaardigd is (afb. 1). De Noordatlantische Oceaan wordt erop voorgesteld als een enorme golf in het noorden omringd door een aaneengesloten landmassa dat zich uitstrekt van Gronlandia (Groenland) in het noordwesten tot het Euraziatische continent in het noordoosten (Nansen 1911, v. 2: 249; Sigurdsson 1971: 259).

Op basis van het andere, jongere origineel van Clavus, vervaardigd tussen ca. 1425 en 1439, is een tweede ver-

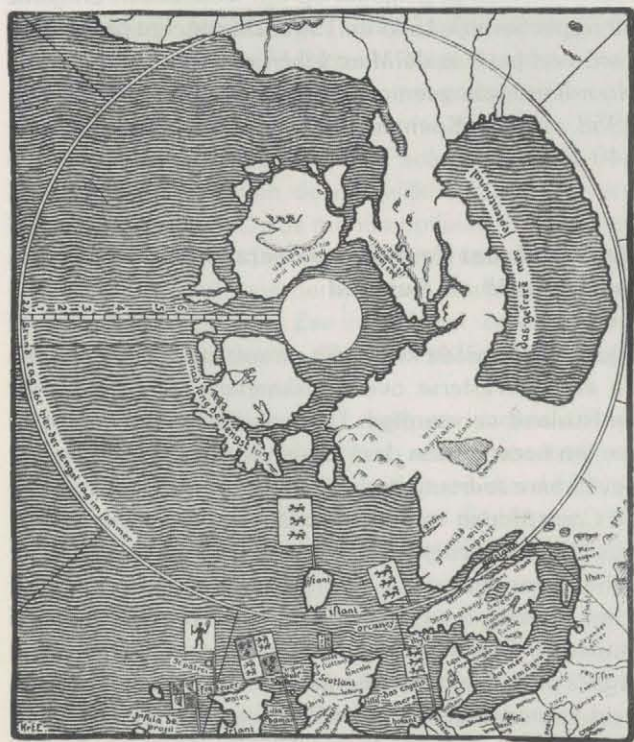
3. Kaart van de Noordatlantische Oceaan van Jacob Ziegler, 1532 (Uit: Nordenskiöld 1889: 57).

sie van dit type kaartbeeld verschenen waarop Groenland nog altijd verbonden blijkt met het Euraziatische continent, maar nu meer in de vorm van een schiereiland. Deze voorstelling werd veelvuldig overgenomen, zowel in de manuscripten als in de gedrukte edities van de *Geographia*. De eerste die deze versie gebruikte was de Duitse geestelijke Nicolaus Germanus, werkzaam als kartograaf/kosmograaf in Florence, die haar als een *Tabula Moderna* toevoegde aan de *Geographia* van 1466-68 (Codex Florentinus Laurentianus Plut. XXX, 3). Hetzelfde concept verwerkte hij in Ptolemaeus' wereldkaart. Vele anderen namen dit beeld over, waaronder de eveneens in Florence werkzame Duitse kartograaf Henricus Martellus. In latere jaren echter, o.a. in de gedrukte *Geographia* uit 1482 te Ulm, plaatste Nicolaus Germanus Groenland ten noorden van Scandinavië evenwel met instandhouding van Groenlands positie als schiereiland van Eurazië (afb. 2). Op de voormalige plaats van Groenland is nu IJsland ingetekend. Nicolaus Germanus' beide varianten van Clavus' tweede kaart hebben het kaartbeeld van de Noordatlantische Oceaan en het Noordpoolgebied tot in de zestiende eeuw sterk beïnvloed (Nansen 1911, v. 2: 277-9; Winter 1955; Sigurdsson 1971:259). Dit wordt o.a. aangetoond door de

Duitse geograaf Jacob Ziegler in een door hem in 1532 te Straatsburg uitgegeven werk. Hierin is onder de titel *Schondia* een sectie opgenomen over de Noordelijke landen met een kaart van de Noordatlantische Oceaan die sterk overeenkomt met Clavus' eerste kaart, met positieve uitzondering van Scandinavië dat hier voor het eerst verbeterd is weergegeven, nl. in zijn ware noord-zuid ligging (afb. 3) (Sigurdsson 1971: 263; Johnson Theutenberg 1984: 485 fig. 4). Doordat in alle bewerkingen van Clavus' kaartbeeld Groenland verbonden is met het noorden van Eurazië is een doorvaart door de Noordatlantische Oceaan naar de Noordelijke IJszee geblokkeerd en een Noordoost Passage uitgesloten. Deze presentatie van de Noordatlantische Oceaan heeft Clavus vermoedelijk ontleend aan het in het hoge noorden van Europa voorkomende geloof in een landverbinding van Groenland met Noord-Eurazië ergens ten oosten van de Witte Zee. Een bevaarbare zeeroute langs de kusten van Scandinavië en Lapland tot in de Witte Zee was bekend vanaf ca. 880. Toen werd deze reis gemaakt door Ottar (Othere), een stamhoofd en koopman uit het noorden van Noorwegen, en vervolgens verwerkt in een contemporaine beschrijving van Alfred de Grote, de Angelsaksische koning van Engeland. Vanwege de vele latere expeditie raakte deze route en het gehele Witte Zee gebied goed bekend aan de Noren, op basis waarvan zij de soevereiniteit claimden over het gehele gebied van *Halogaland* (Noord-Noorwegen) tot *Bjarmeland* (de regio rondom de Witte Zee). Tijdens de 9de-16de eeuw is het zelfs goed voor te stellen dat Noorse

expedities in open zee ter walvis- en robbevangst geleid hebben tot de ontdekking van de pooleilanden Nova Zembla en Spitsbergen, alsmede van de grens van het pakijds daartussenin. Deze ontdekkingen zouden zeer wel geografisch geïnterpreteerd kunnen zijn als één onderling verbonden land van Nova Zembla in het oosten via de rand van het pakijds tot aan Spitsbergen en Groenland in het westen, daarmee de Noordatlantische Oceaan omcirkelend (Nansen 1911 v. 2: 135-47, 155-81, 237-42 en 1911, v. 1: 168-73; Blom 1984: 385-7; Nordenskiöld s.a.: 46-53).

Dit geografische concept van een landverbinding rondom een afsloten zee paste heel goed bij de politiek van de Deens-Noorse kroon om de Arctische wateren tot aan Groenland en IJsland te claimen als haar *Mare Nostrum*, een nationale zee, met alle politieke en economische voordelen vandie. Impliciet werden deze wateren daarmee voor anderen verklaard tot *Mare Clausum*, een afgesloten zee onder soevereiniteit van één macht met beperkt gebruiksrecht voor andere machten. Pas in de zestiende eeuw werd deze Deens-Noorse doctrine voor deze wateren serieus bedreigd en uiteindelijk definitief overwonnen door Engeland en Nederland. Als Noordepere zeemogendheden in opkomst waren zij uitgesproken voorstanders van een *Mare Liberum*, een voor alle landen even vrij toegankelijke zee. Maar tegen die tijd was de Deens-Noorse zeemacht al sterk verminderd, bijgevolg waarvan ook hun geografische kennis en opvattingen van de Noordatlantische Oceaan en de Arctische gebieden geleidelijk aan op de achtergrond geraakte (Johnson Theutenberg 1984: 481-7; Blom 1984: 387-8; Nansen 1911, v. 2: 179-81). Een ander type kaartbeeld evenwel zou in de loop van de zestiende eeuw geleidelijk naar zeker het Clavus-type vervangen.

4. Het Noordpoolgebied zoals voorgesteld op de globe van Martin Behaim, 1492 (Uit: Nansen 1911, v. 2: 288)

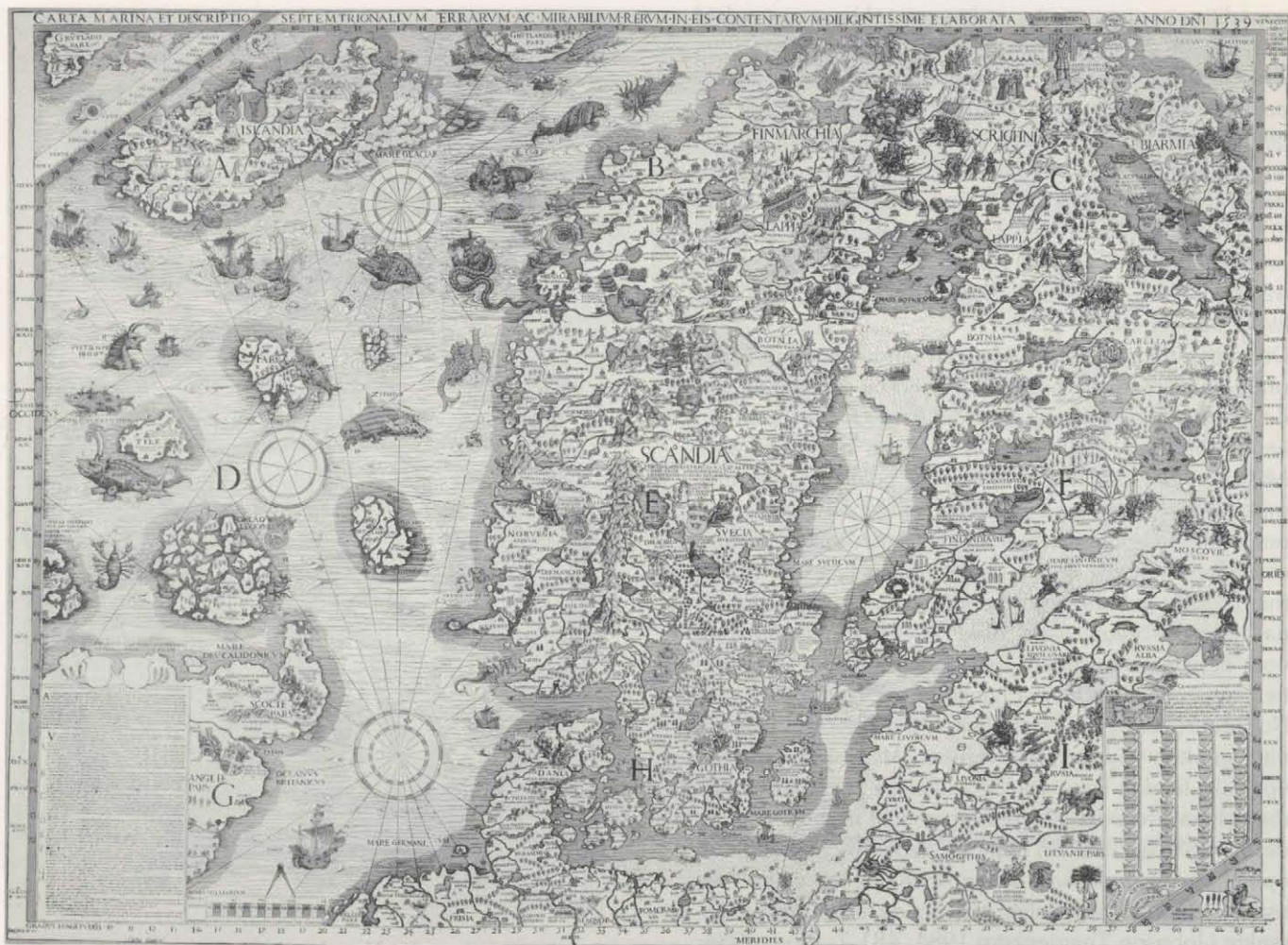

5. Inzetkaart van het Noordpoolgebied op Mercators wereldkaart van 1569 (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

De Noordatlantische Oceaan in open verbinding met de Noordelijke IJszee

Op de oudste bewaarde aardglobe, die van de Duitser Martin Behaim uit 1492, werd voor de eerste maal een nieuw beeld van het Noordpoolgebied geïntroduceerd bestaande uit vier grote landoppervlaktes, naast talloze kleinere eilanden, die in cirkelvorm rondom de pool gelegen zijn (afb. 4). Twee hiervan zijn in feite de, onderling verbonden, noordelijke verlengstukken van resp. het Europese continent, wat hier betekent van Lapland en Groenland, en het Aziatische continent. Groenland is nog altijd volgens de latere variant van Nicolaus Germanus' versie van Clavus' tweede kaart ten noorden van Scandinavië ingetekend. Opmerkelijk is verder de voorstelling van een enorme binnenzee gelegen in Noord-Azië, die volgens de bijgaande tekst in bevroren staat zou verkeren (Nansen 1911, v. 2: 287-9). Aldus staat de Noordatlantische Oceaan nu direct in open verbinding met de Arctische gebieden met zelfs een uitgang aan de andere kant.

Een soortgelijke voorstelling van het Noordpoolgebied is terug te vinden op de wereldkaart van Johan Ruysch uit 1507-8. In tegenstelling tot Behaim geeft Ruysch zijn

6. Kaart van Scandinavië van Olaus Magnus, 1539 (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

bron wél openbaar, namelijk de *Inventio Fortunata*. Dit zou een, nu verloren gegane, beschrijving van de Arctische gebieden geweest zijn, geschreven door een Engelse monnik uit Oxford. Ditzelfde beeld werd eerst nog overgenomen door Oronce Finé op zijn wereldkaart in dubbelhartvormige projectie uit 1531, voordat het zich een voorlopig definitieve plaats binnen de wetenschappelijke kartografie toeëigende door zijn verwerking in Mercators beroemde wereldkaart uit 1569. Met name het bijkaartje (afb. 5) geeft een duidelijk beeld van het Noordpoolgebied in zijn geheel te zien. De Noordpool zelf wordt erop voorgesteld als een hoge zwarte rots, omgeven door open water welk op haar beurt omringd is door vier pooleilanden, van elkaar gescheiden door even zovele hoofdstromen. Belangrijk is dat dit poolcontinent als geheel weer door zee gescheiden is van het vasteland van Azië, en dat een waterweg is aangebracht tussen Azië en Amerika waardoor een Noordoost Passage om Azië heen zeer wel mogelijk leek. Na de onderkenning van een apart Amerikaans continent liet men dit veelal eerst nog in het noorden verbonden zijn met Azië, voordat het concept van een straat die het Aziatische en Amerikaanse continent van elkaar scheidde, toentertijd veelal Anian Straat genoemd, geaccepteerd raakte op de meeste kaarten vanaf het midden van de zestiende

eeuw. Hoewel Mercators concept van het Noordpoolgebied pas in 1569, dus ruim na afloop van de eerste Engelse expedities, definitief gestalte kreeg waren de contouren hiervan al zichtbaar op zijn wereldkaart en globe uit respectievelijk 1538 en 1541. Dit concept paste uiteraard veel beter in de *Mare Liberum* opvattingen van de Noordepese zeemogendheden in opkomst (Skelton 1958: 100-1; Koeman 1981: 60-67; Zögner 1978: 140-1).

De Noordoost Passage op overzichtskaarten van Scandinavië en Rusland

Tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw werden de eerste Westerse overzichtskaarten van Scandinavië en Rusland vervaardigd. Door de intekening van open zee ten noorden van deze landen werd het geloof in een bevaarbare zeeroute langs deze kusten aangegeven. Op de *Carta Marina* van de Zweedse kartograaf Olaus Magnus (1539 Venetië) wordt Scandinavië, dat ook in z'n algehele presentatie een enorme verbetering heeft ondergaan, volledig omringd door een open zee, hetgeen een landverbinding met een eventueel poolcontinent in deze regio's uitsluit (afb. 6). Hiermee gaf Magnus de mogelijkheid aan om langs de noordkust van Scandinavië in de *Oceanus Scithicus* (de Noordelijke IJszee) te geraken en zo althans het begin van een Noordoost Passage uit te kunnen voeren. Zijn voorstelling van zaken werd o.a.

7. Herbersteins kaart van Rusland, 1546 (Uit: Bagrow 1975: 69).

overgenomen op een kaart in Sebastian Münsters *Cosmographia* van 1544.

De eerste in het Westen verschenen kaarten van Rusland waren zonder uitzondering gebaseerd op Russisch bronmateriaal. Mondelinge informatie afkomstig van Dmitri Gerasimov, hoofd van een Russische ambassade naar de paus in Rome in 1525, lag ten grondslag aan zowel een boek (1525), als een kaart (1525 of even later) van Rusland samengesteld door Paolo Giovio.

Beide produkten gaven de mogelijkheid aan van een Noordoost Passage. Op de manuscriptkaart van Rusland door Anton Wied uit Danzig in 1542 vervaardigd, maar pas in 1555 in druk verschenen, staat als meest noordelijk water alleen de Witte Zee ingetekend, benevens een deel van de rivier de Ob (Bagrow 1975: 61-4; Tracy 1980: 6-7).

Ook op Russische gegevens, maar op andere en betrouwbaardere dan die van Wied, waren een kaart en een beschrijving van Rusland gebaseerd die de Habsburgse diplomaat en Rusland-reiziger Sigismund von Herberstein respectievelijk in 1546 en 1549 liet verschijnen. In een appendix bij zijn beschrijving nam Herberstein een verslag op van een reis gemaakt in 1496 door de Russische afgezant Gregory Istoma die vanuit de Witte Zee rond het noorden van Scandinavië tot in Trondheim leidde. Daar ook Magnus' kaart deze mogelijkheid aangaf hoefde aan de bevaarbaarheid van dit deel van de Noordoost Passage eigenlijk niet langer meer te worden getwijfeld. Op zijn kaart liet Herberstein,

naast het zuidelijke deel van de Witte Zee, in het uiterste noordoosten de bovenloop van de Ob zien ontspringend uit een *Kythay Lacus*, een hypothetisch meer gesitueerd in de binnenlanden van Centraal Azië niet ver van China (afb. 7). Het is alsof Herberstein hiermee wilde zeggen dat als men erin zou slagen de monding van de Ob te bereiken door lang genoeg langs de noordkust van Rusland te varen het zelfs mogelijk zou zijn China te bereiken door slechts de Ob op te varen. Rond 1550 werd in Venetië al deze kennis en denkbeelden nog eens verwerkt in verschillende kaarten door één van de meest vooraanstaande kartografen uit de Renaissance Giacomo Gastaldi en in een eerste verzameling reisliteratuur door de humanist Giovanni Battista Ramusio (Bagrow 1975: 70-2; Skelton 1958: 103; Nordenskiöld z.j.: 54-7).

Bij het bestuderen van de zestiende eeuw mag men er niet zonder meer vanuit gaan dat geografische kennis weergegeven in de vorm van kaarten en beschrijvingen gepubliceerd in het ene deel van Europa als vanzelfsprekend snel bekend raakte in de rest van Europa. Niettemin hoeft er nauwelijks aan te worden getwijfeld dat in 1553 de initiatiefnemers van de eerste Engelse expeditie ter exploratie van een Noordoost Passage op de hoogte moeten zijn geweest van het merendeel van voornoemde kaarten en beschrijvingen van de Atlantische en Russische Arctische gebieden. Als Sebastian Cabot, die de grootste autoriteit van zijn tijd was op het gebied van reizen naar de Arctische wateren, dit al niet zelf was dan in ieder geval zijn geografische adviseurs John Dee en Richard Eden, van wie bekend is dat zij nauwe contacten onderhielden met de vooraanstaande Zuidnederlandse geografen Frisius en Mercator (Baron 1986). Bovendien, in eigen land waren reeds door de kooplieden Ro-

bert Thorne en Roger Barlow in 1527 en 1541 voorstellen aan de Engelse koning Hendrik VIII gedaan tot voorbereiding van een Noordoost Passage. Hoewel hun ideeën werden afgewezen was de gewekte belangstelling hiervoor, en daarmee voor de geografische gesteldheid van de betreffende gebieden, blijvend (Taylor 1930: 45-58; Skelton 1958: 99-102).

Bij het daadwerkelijk uitzenden in 1553 van de eerste Engelse expeditie ter exploratie van een Noordoost Passage bestonden er uiteraard vele voorwaarden waaraan moest worden voldaan, niet in het minst op het vlak van politieke en handelseconomische omstandigheden en een bepaald niveau van zeevaart-technische hulpmiddelen. Een niet minder belangrijke voorwaarde was evenwel dat men zich rond 1550 op basis van het bestaande kaartbeeld voldoende geruggesteund wist om een bevaarbare route te veronderstellen, dit ondanks het voortbestaan van nog vele onduidelijkheden. Overzichtskaarten van Scandinavië en Rusland gaven goede mogelijkheden te zien tot aan de plaats waar de Ob in de Noordelijke IJszee stroomt en vele kaarten van de Arctische gebieden toonden tot aan Anian Straat een open zeeweg tussen het poolcontinent en het Aziatische vasteland. Dat pas in 1878-79 Nordenskiöld er voor het eerst in slaagde de gehele route aan één stuk af te leggen doet weinig tot niets af aan de op zich juist gebleken veronderstelling uit de zestiende eeuw dat het geografisch mogelijk moest zijn een Noordoost Passage te ondernemen. Dit in tegenstelling tot de onjuist gebleken veronderstelling dat Azië westwaarts over de Atlantische Oceaan op gematigde breedtegraden hoogte te bereiken zou zijn waar Columbus het slachtoffer van geworden is.

NOOT

Dit artikel is gebaseerd op het eerste hoofdstuk van E. Okhuizen, 'Exploration and mapping of the Northeast Passage and Northern Eurasia, 15th-19th centuries'. - In: *Northeast Passage*, catalogus van gelijknamige tentoonstelling te houden in de herfst van 1992 te Universiteitsbibliotheek Helsinki.

LITERATUUR

- Bagrow, L., (H.W. Castner [ed.]), *A history of the cartography of Russia up to 1600*. - Ontario, 1975.
- Baron, S.H., Herberstein and the English 'discovery' of Muscovy. - In: *Terrae Incognitae* 18 (1986), blz. 43-54.
- Blom, G.A., The participation of the kings in the early Norwegian sailing to Bjarmeland (Kola Peninsula and Russian waters), and the development of a royal policy concerning the Northern waters in the Middle Ages. - In: *Arctic* 37(1984), blz. 385-388.
- Falk, M.W., Images of pre-discovery Alaska in the work of European cartographers. - In: *Arctic* 37(1984), blz. 562-573.
- Johnson Theutenberg, B., Mare Clausum et Mare Liberum. - In: *Arctic* 37(1984), blz. 481-492.
- Koeman, C., North-east Passage: its exploration and mapping. - In: K. Hakulinen and A. Peltonen (eds.), *Papers of the Nordenskiöld seminar ...* - Helsinki, 1981, blz. 57-75.
- Nansen, F., *In northern mists: Arctic exploration in early times*. 2 vols. - London, 1911.
- Nordenskiöld, A.E., *De vaart der Vega om Azië en Europa, 1878-1880*. Vol. 1. - Amsterdam, [z.j.]
- Nordenskiöld, A.E., *Facsimile-atlas to the early history of cartography*. Stockholm, 1889 (reprint New York, 1973).

- Sigurdsson, H., *Kortasaga Islands*. Vol. 1. - Reykjavik, 1971.
- Skelton, R.A., *Explorers' Maps*. - London, 1958.
- Taylor, E.G.R., *Tudor Geography 1485-1583*. London, 1930.
- Tracy, J.D., *True ocean found*. - Minneapolis, 1980.
- Winter, H., The changing face of Scandinavia and the Baltic in cartography up to 1532. - In: *Imago Mundi* 12(1955), blz. 45-54.
- Zögner, L., Die kartographische Darstellung der Polargebiete bis in das 19. Jahrhundert. - In: *Die Erde* 109(1978) 2, blz. 136-152.

SUMMARY

The (im)possibility of a Northeast Passage in European cartography of the 15th and the first half of the 16th centuries.

Columbus' discovery of America in 1492 left the seaways around the south of Africa and through the Strait of Magellan as the only navigable routes to the rich markets of Eastern Asia. By 1550 these southern routes were already claimed by the sea empires of Portugal and Spain, forcing the emerging north European seafaring nations of England and the Netherlands to look for alternative routes in northern regions, in their search for access to the same markets. The Northeast Passage was thought to lead into the Pacific Ocean via a relatively short route to the north of Europe and Asia through what is now called the Bering Strait.

Lack of firsthand observations inevitably meant that 15th and 16th century geographers based their theories on the Arctic on hypothesis and myth. Although these ideas were often far-fetched, they are vital for our understanding of the geographical concept behind the first expeditions of the English from the 1550s on.

The Clavus' type of map pictured the North Atlantic as an enormous gulf surrounded in the north by a single land mass stretching from Greenland to the Eurasian continent, excluding a Northeast Passage through the North Atlantic. This geographical concept was a great political convenience to the Danish-Norwegian Crown which claimed the North Atlantic and Arctic waters as her *Mare Nostrum*.

A different image of the Arctic was introduced by Martin Behaim on a terrestrial globe from 1492, namely as a region consisting of four large land areas, besides numerous smaller islands, situated in a circle around the North Pole. Similar representations of the Arctic were put forward on maps by Johan Ruysch in 1507-08, Oronce Finé in 1531 before it gained provisional acceptance when it was incorporated in Mercator's famous world map of 1569. The polar continent is separated from the mainland of Asia by open sea, and a waterway is given between Asia and America making a Northeast Passage very feasible, which was more suitable to the emerging north European seafaring nations of England and the Netherlands.

During the second quarter of the 16th century the first general maps of Scandinavia and Russia were made, showing mostly an open sea north of these countries which implying the existence of a navigable sea route. This is clearly shown by the maps of Scandinavia by Olaus Magnus (1539) and Sebastian Münster (1544), as well as on the maps of Russia by Paola Giovio (1525 or somewhat later) and Sigmund von Herberstein (1546). In about 1550, all this knowledge and ideas were worked into various maps in Venice.

There is little to no doubt that the planners of the first English expedition in search of a Northeast Passage in 1553 were familiar with at least some of the above mentioned foreign maps on Russia. Despite their failure in actually finding one, only as late as 1878-9 was it for the first time attempted with success by Nordenskiöld, the hypothesis that a Northeastern route to Eastern Asia must have been possible geographically was in itself correct, which cannot be said from Columbus' belief in a route leading straight west across the Atlantic Ocean.

Henripolis: Kaarten bij een ontwikkelingsproject in de 17de eeuw

Inleiding

Sinds enige tijd is een bibliografisch onderzoek gaande naar kaarten, topografische prenten en portretten in zestiende- en zeventiende-eeuwse pamfletten in Nederlandse verzamelingen. Dit onderzoek dat plaatsvindt onder auspiciën van professor Schilder, en dat deel uit maakt van het VF-project Explokart, een onderzoeksprogramma van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht, beoogt niet uitsluitend een beschrijvende lijst samen te stellen, maar stelt zich tevens ten doel inzicht te krijgen in de illustratieve en informatieve doeleinden van het beeldmateriaal, vooral ook in relatie tot de begeleidende tekst.

In dit artikel wordt geprobeerd om dit verband tussen tekst en kaart aan de hand van een pamflet nader uit te

werken. Daarvoor is gebruik gemaakt van pamflet 3656a van de 'Knuttel' catalogus van de pamflettenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Het betreft hier een zestien bladzijden tellend geschrift met de titel: *Beschrijvinghe ende ontwerp van de plaetse ende gheleghentheyte der nieuwe stadt ghenaeamt Henripolis, dewelcke aldernaest bij Nieuwenburgh in Switserlant ghebout wort.*¹ Dit pamflet dat in 1626 in Amsterdam bij de weduwe van Jacob Jacobsz. werd gedrukt voor Willem Jansz. Stam, heeft als ondertitel: *benneffens uytvoerlijcke ende grondelijcke verklaringhe van de vryheden, gherechtigheden ende nuttigheden die de ghene sullen ghenieten die haer aldaer nedersetten. Alles uyt gratie, autoriteyt, octroy ende bewillinghe van sijne vorstelijcke doorluchtigheyt den hertogh van Longeville ende Touteville, Grave van Nieuwenburgh ende Vallangien etc. Uut het Fransch originael ghetrouwelijck ghetranslateert...* Bij het pamflet zijn een drietal kaarten gevoegd die door Pieter van den Keere zijn gegraveerd en door Jodocus Hondius jr. zijn uitgegeven. Een overzichtskaart schetst de gunstige ligging van de stad en op welke wijze 'alle de goederen ende koopmanschappen van hier na Venetien, Milanen, Lyon ende andere quarteren voor dese stadt op het bequaemste te lande konnen ghevoert worden', terwijl een tweetal detailkaarten inzicht bieden in al het moois dat toekomstige inwoners in Henripolis te wachten stond.

Titel en inhoud roepen direct enige vragen op. Bestaat of heeft Henripolis bestaan en vanwaar de naam? Waarom is een van oorsprong Frans pamflet over een in Zwitserland te bouwen stad, in het Nederlands vertaald? Hadden de Hollandse graveurs voor de kaarten ook Franse voorbeelden?

Historische achtergrond

Jean Hory, luitenant van de gouverneur namens prins Henri II in de graafschappen Neuchâtel en Vallangin ontwikkelde een plan, dat het stichten van een nieuwe stad gelegen aan het meer vlak bij Neuchâtel behelsde. Hij vond dat die stad naar de regerende vorst moest heten en dus de naam Henripolis moest dragen. Prins Henri II (1595-1663) was de vijfde soeverein van de graafschappen Neuchâtel en Vallangin uit het huis d'Orléans-Longueville.

Henri II als grafelijk bestuurder over het gebied van Neuchâtel had rekening te houden met het invloedrijke en onverzettelijke stadsbestuur van Neuchâtel, die meer macht over de bevolking, zowel van de stad als van het graafschap zelf naar zich toe had getrokken dan elders in Europa gebruikelijk was. Deze toeëigening van macht

1. Prins Henri II d'Orléans-Longueville (1595-1663) (Universiteitsbibliotheek Leiden, Thysius pamflet 5196).

2. Kaart van een deel van West-Europa, gegraveerd door Pieter van den Keere en uitgegeven door Jodocus Hondius in 1626 (Koninklijke Bibliotheek, Pfl. 3656a). Een facsimile van deze kaart (exemplaar U.B. Leiden, Bibl. Thysiana) is als bijlage bij dit nummer van Caert-Thresoor gevoegd.

had plaats kunnen vinden onder zwakke en toegeeflijke voorgangers van Henri II.

Een van de grote struikelblokken bij de machtsuitoefening van de stad Neuchâtel was de volledige verloocheining van rechten van haar niet-autochtone burgers en andere vreemdelingen. Er heerste willekeur, mensen werden naar believen gevangen gezet en mishandeld en daar verzette Henri II zich tegen. Zijn grootmoeder was hem daar indertijd reeds in voorgegaan. Dit geschil tussen Henri II en het stadsbestuur van Neuchâtel leidde tot 'het proces van 1618'. Dit heeft voortgesleept tot 1624. Het verschil van mening is niet opgelost en raakte tenslotte in de vergetelheid.²

Het is begrijpelijk dat Henri II positief stond tegenover het plan van Jean Hory.³

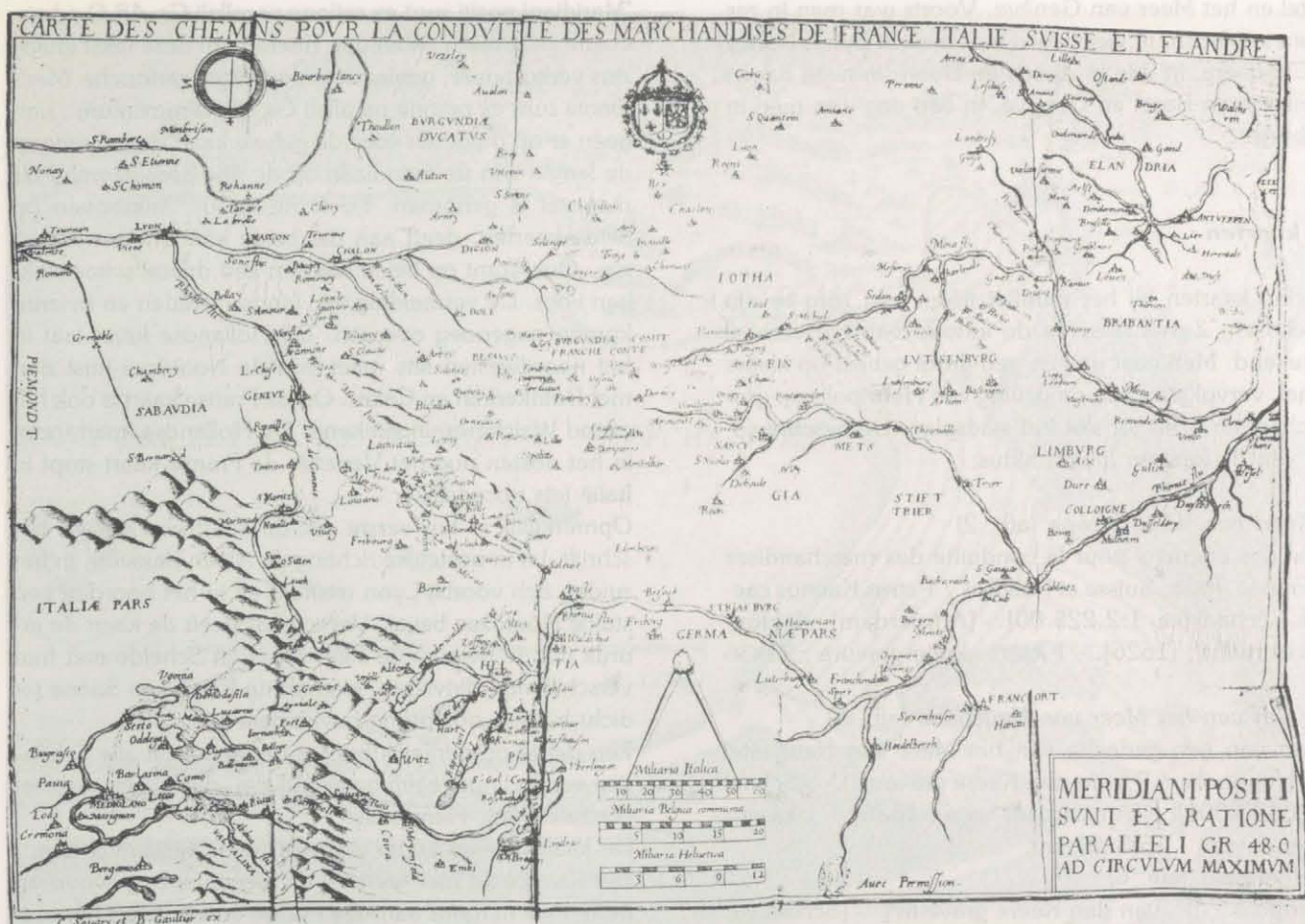
Er is nog een andere reden. De Dertigjarige Oorlog bracht verstoringen te weeg in het handelsverkeer tussen Nederland en Italië. Neuchâtel bleef neutraal en onafhankelijk. Veranderd in een vrijhaven in het centrum van Europa, zag Neuchâtel zijn welvaart al vergroten en de prins zijn inkomen. Maar door de invloed en de lomphheid van het stadsbestuur kon Henri II ook over het stapelrecht niet tot overeenstemming komen.

Henri II verleende Hory de toestemming het plan tot het stichten van Henripolis uit te voeren. Hij deed dat met een statuut gedateerd 24 juni 1625.⁴ In deze oorkonde wordt het bestuur van de stad geregeld. Als eersten worden Gaspard Scherer de Otlinhausen uit Sankt Gallen en Boniface Iselin uit Basel voor het leven benoemd. In

het pamflet wordt Scherer de Otlinhausen ook als directeur genoemd. Jean Hory en Guillaume de Montigny, buitengewoon ambassadeur van Henri II in de beide graafschappen werden door Henri II als beschermers van Scherer en Iselin aangesteld. Hij beoogde daarmee voor de buitenwereld zijn persoonlijke belangstelling in het project te tonen.⁵

Om te kunnen beginnen was geld nodig en dat geld was vooral in de Noordelijke Nederlanden in overvloed aanwezig. Met succes wist Hory een aantal investeerders voor het project te trekken. Gaspard Scherer en Boniface Iselin vertegenwoordigden deze kooplieden. Een akte van 11 mei 1617 opgemaakt voor notaris Palm Mathijsz. te Amsterdam noemt Gaspard Scherer geaccrediteerd koopman te Amsterdam. In een andere akte, gedateerd 15 april 1630 voor dezelfde notaris kreeg deze Scherer, Raad van de Hertog van Longueville en 'directeur van de commissien in Neuchâtel', volmacht om een contract voor een compagnieschap af te sluiten voor het vervoer van goederen tussen de Nederlanden en Milaan. Jean Hory vroeg de Staten van Holland om hun bescherming, tevens stelde hij de Verenigde Oost-Indische Compagnie voor een entrepot in Henripolis te stichten. Om de plannen wereldkundig te maken werd een Frans pamflet opgesteld en over West-Europa verspreid. Er werden vertalingen van gemaakt. Het Hollandse pamflet werd met de paraaf van de Amsterdamse notaris Simon Ruttens gewaarmerkt.

Terwijl de voorbereidingen tot de stichting van Henripo-

3. Kaart van West-Europa, uitgegeven te Lyon door C. Savary en B. Gaultier (Foto van fotokopie in Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel).

lis met grote voortvarendheid verliepen, vormde zich in de stad Neuchâtel het verzet. Bovendien weigerden de bewoners van de ambachtsheerlijkheid van Thielle, waar Henripolis gesticht zou worden, hun grond te verkopen. Men vreesde overbevolking, zedenbederf en godsdienstgeschillen. De initiatiefnemers van Henripolis werden gewaar dat ondanks de grote ophef die met het verspreiden van het pamflet gemaakt is, niemand zich in de zo omstreden stad wilde vestigen. Het plan is mislukt.

Henripolis is nooit gesticht. Op topografische kaarten van het bewuste gebied zou op het stuk grond aan het Meer van Neuchâtel tussen Marin-Epagnier en het begin van het Kanaal van Thielle, de naam Henripolis nooit voorkomen.

De samensteller van het pamflet volgt nauwkeurig de bepalingen en de beloften neergelegd in dertig artikelen van eerder genoemd statuut. Deze artikelen behandelen de ligging van de stad, de positie van de inwoners, de rechten van de gemeenschap en haar leden, de rechtspraak en enige voordelen voor de prins. Dit alles met het doel handel en verkeer tussen Italië en de Nederlanden en de daartussen gelegen landen te vergemakkelijken en te vergroten alsook de graafschappen Neuchâtel en Vallangin rijker en bloeiender te maken. In het pamflet worden al deze bepalingen uitvoerig beschreven. Om er enkele te noemen: de vestiging van

protestanten en katholieken is toegestaan. De inwoners kunnen huizen en land kopen, handel bedrijven, ambachten uitoefenen, zij mogen vissen en jagen. Om de handel te vergemakkelijken voert men de gewichten en maten van Antwerpen in en aanvaardt men alle soorten van gangbaar geld.

Maar het is vooral ook de gelegenheid en de omgeving die de schrijver verheerlijkt: Op een vlakte, voldoende verhoogd om gezond te zijn, zal de toekomstige stad het voordeel bieden een uitzicht te hebben op vier omliggende meren: het Meer van Neuchâtel, dat van Morat, van Bienne en het Meer van Loclat, als ook op de Alpen en de Jura.

Bij de stad liggen mooie weiden, bosschages en 'meierijen' waar men zich kan ontspannen en vermaken. Talrijke bronnen en beekjes stromen er vanaf de Jura. In de graafschappen zijn vele wijngaarden met goede witte en rode wijnen en allerlei soorten fruit. Er heerst een klimaat dat overeenkomt met dat aan de Middellandse-Zee kust. Voor zieken groeien er op de Jura geneeskrachtige kruiden. Voor de nijverheid zijn er goud in korrels, kwik, bitume, ijzer, steenkool, potaarde en zo meer. Zelfs de moerassen leveren eetwaren en brandstoffen. Het is overduidelijk welke voordelen de geografische ligging van Henripolis bood. Het was midden tussen Italië en de Nederlanden gelegen. Vanaf het Meer van Neuchâtel kon men onafgebroken per boot naar de Noordzee en de Atlantische Oceaan varen en naar de Middellandse Zee, met uitzondering van een dag die nodig is voor de onderbreking tussen het Meer van Neu-

châtel en het Meer van Genève. Voorts was men in zes dagen in Milaan, in vier dagen was men in Lyon, Nancy en Chaubery, in drie in Zürich en Dyon, in twee dagen bereikte men Bazel en Genève, in één dag was men in Freiburg.

De kaarten

De drie kaarten bij het pamflet lijken met zorg te zijn uitgekozen. Ze visualiseren de inhoud van het verhaal uitstekend. Men gaat uit van een groot gebied op kleine schaal, vervolgt met de omgeving van Henripolis op grote schaal en geeft tot slot het stadsplan. De beschrijvingen van de kaarten luiden aldus:

1. Kaart van West-Europa (afb. 2)

Carte des chemins pour la conduite des marchandises de France, Italie, Suisse et Pais Bas / Petrus Kaerius caelavit. - Schaal [ca. 1:2.225.000]. - [Amsterdam] : J. Hondius excud[it], [1626]. - 1 kaart : kopergravure ; 23x36 cm.

2. Kaart van het Meer van Neuchâtel (afb. 4)

[Kaart van een gedeelte van het Meer van Neuchâtel met Henripolis / P. van den Keere graveur?]. - [Schaal ca. 1:120.000]. - [Amsterdam : s.n., 1626]. - 1 kaart : kopergravure ; 16,3x21 cm.

3. Henripolis (afb. 6)

Henripolis / [P. van den Keere graveur?]. - [Schaal ca. 1:6.000]. - 1 plattegrond : kopergravure ; 16,6x20,3 cm.

Onderzoek in enkele Zwitserse bibliotheken heeft aan het licht gebracht dat een exemplaar van het Franse pamflet berust in de Bibliothèque Publique et Universitaire Neuchâtel. Blijkens het impressum werd het in 1626 door Claude Savary en Barthélemy Gaultier in Lyon uitgegeven. Hoewel ook bij dit pamflet drie kaarten behoren, zijn de oorspronkelijke kopergravures ervan niet meer aanwezig. Wel zijn er in deze bibliotheek van twee kaarten fotokopieën aanwezig, het is niet bekend waar de originelen zijn;⁶ Een van de kaarten, de plattegrond van Henripolis, is in 1841 gereproduceerd.⁷

Alle wegen leiden naar Henripolis

De Hollandse uitgave van de eerst genoemde kaart draagt de titel *Carte des chemins pour la conduite des marchandises de France, Italie, Suisse et Pais Bas* en is gesignd met 'Petrus Kaerius caelavit' en 'J. Hondius excud[it]' (afb. 2). De Franse uitgave heeft als titel *Carte des chemins pour la conduite des marchandises de France, Italie, Suisse et Flandre* en is gesignd 'C. Savary et B. Gaultier ex.' (afb. 3). Rechts onder in de kaart staat voorts 'avec permission'. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Pieter van den Keere de kaarten, die bij het Franse pamflet werden aangetroffen, heeft gekopieerd. Het is interessant te weten dat nauwelijks iets van het werk van Van den Keere ná 1623 bekend is. Rechts onder op de Franse kaart staat in een cartouche:

'Meridiani positi sunt ex ratione paralleli Gr. 48. O ad circulum maximum'. Van den Keere nam deze tekst enigszins verkort over, geplaatst in een fraaie cartouche 'Meridiana sunt ex ratione paralleli Gr. 48. O maximum', hetgeen er op duidt dat voor de gehele kaart de gehanteerde lengte van de meridiaan op de 48e breedtegraad als maatstaf is genomen. De kompasroos, linksboven op beide kaarten, geeft aan dat beide kaarten 'gewesterd' zijn. Ook komt op beide kaarten een drietal schaalstokken voor. De vermelding van landen, steden en rivieren komen nagenoeg overeen. De Hollandse kaart laat in het noordwesten iets meer van de Noordzee-kust zien met Duinkerken en Calais. Op de Franse kaart is ook het eiland Walcheren ingetekend. De Hollandse kaart toont in het oosten nog net Venetië; de Franse kaart stopt in Italië iets noordelijker.

Opmerkelijk is ten eerste dat de kaart een gebied beschrijft dat in oostelijke richting de Alpen passeert, in het zuiden zich voorbij Lyon uitstrekt en in het noorden een stukje Noordzee bevat. Vervolgens geeft de kaart de indruk dat de rivieren de Rijn, Maas en Schelde met hun verschillende zijrivieren, evenals de Rhône en Saône tot dicht bij hun oorsprong bevaarbaar zijn.

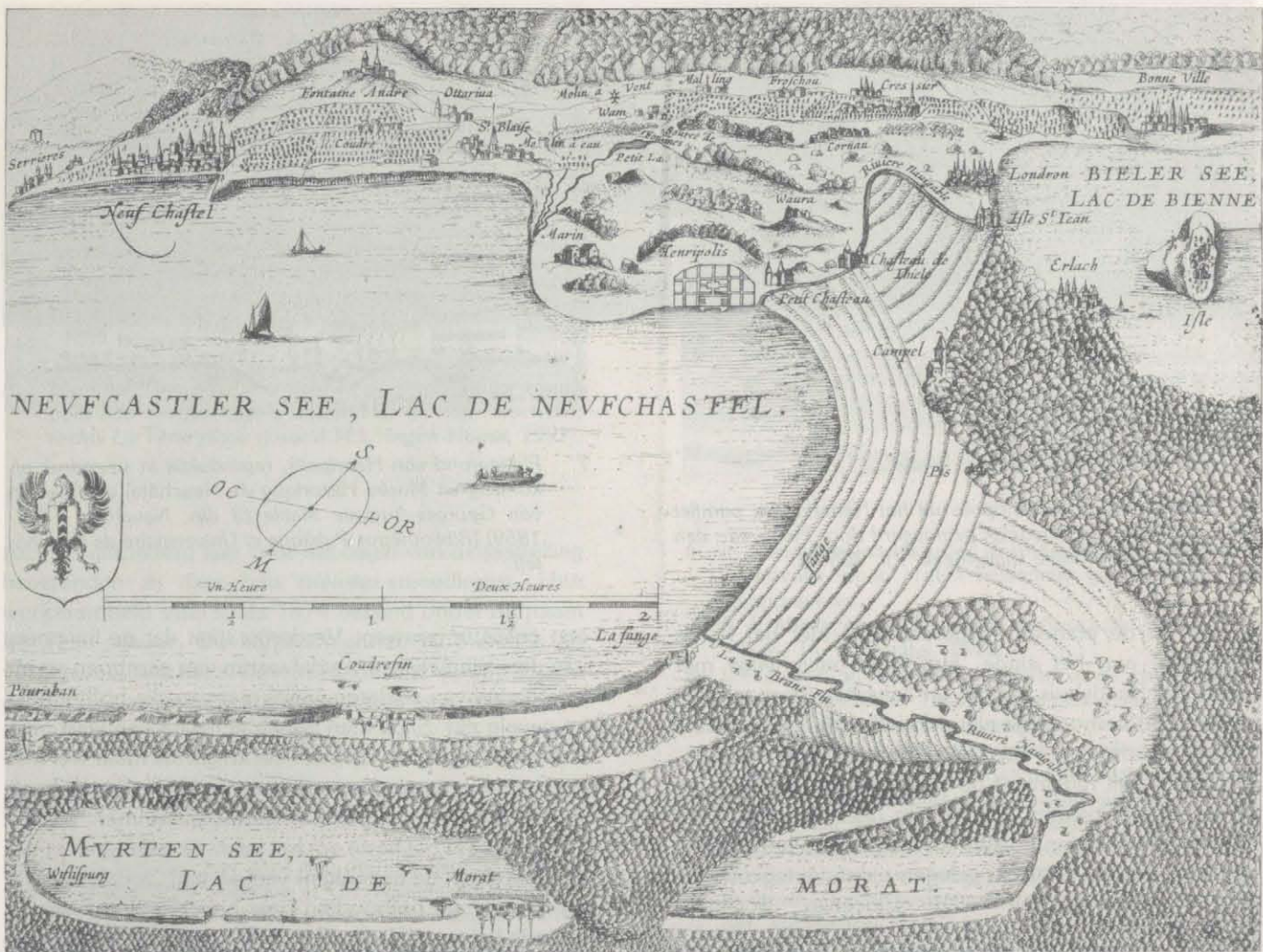
Een derde opmerkelijk punt is dat er vanuit alle richtingen verbindingswegen getekend zijn, die leiden naar het centrale punt: Henripolis.

De kaart is geen kopie van een reeds bestaande kaart. Het kaartbeeld met grenzen en wegen is ongewoon en treffen we nergens aan. De Franse auteur heeft het ontwerp voor deze gravure uit de losse pols geschetst met de bedoeling de wervende tekst van het pamflet kartografisch vorm te geven.

Af-beeldinghe in kopere plaet van het landt rontom de stadt gheleghe

De tweede kaart van de Hollandse uitgave heeft geen titel en is niet gesignd (afb. 4). Alhoewel op het eerste gezicht de Hollandse kaart veel gelijkenis vertoont met het Franse voorbeeld, ziet men bij nadere beschouwing verschillen. De beschrifting is anders. Het handschrift doet vermoeden dat Pieter van den Keere ook van deze kaart de maker is, hetgeen ook voor de hand ligt. De Franse kaart heeft aan de bovenzijde een titelrand: *Représentation du Plan et assiette de la Nouvelle Ville Nommée Henripolis en la Comte de Neufchastel en Suisse* en is links onder voorzien van de uitgeversnamen 'C. Savary et B. Gaultier ex.' en rechts onder 'Avec Permission' (afb. 5).

De Hollandse kaart heeft een simpele kompasroos en een schaalstok. Op de Franse kaart zijn kompasnaald, passer op lijn met afstanden getekend. Nog een opvallend verschil is dat op de Hollandse kaart de onderzijde van de kaart omgeklapt getekend is, terwijl de Franse kaart een vogelvluchtafbeelding van de onderkant af te zien geeft. Spreekt het pamflet van de 'schoone ghelegentheden der stadt' met wijngaarden, weilanden, een fraai eikenbos, meren en beekjes er om heen, van bevaarbare rivieren, van een welvarend gebied met dorpen en steden, dan ziet men dat de ontwerper van de kaart

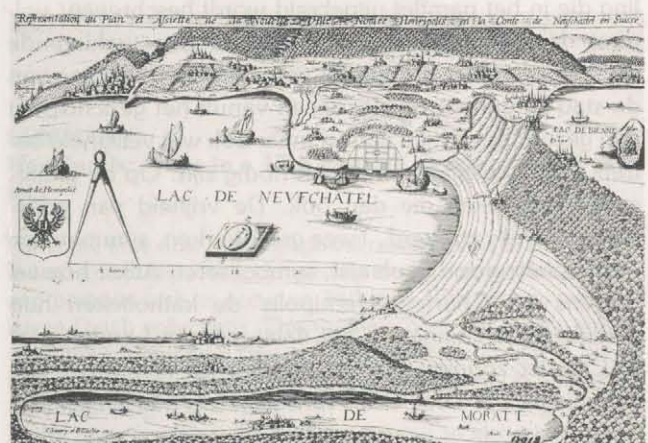
4. Kaart van het Meer van Neuchâtel uit het Nederlandse pamflet van 1626, vermoedelijk gegraveerd door Pieter van den Keere (Koninklijke Bibliotheek, Pfl. 3656a). ↑
5. Kaart van het Meer van Neuchâtel uit het Franse pamflet, uitgegeven te Lyon door C. Savary en B. Gaultier (Foto van fotokopie in Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel). →

zijn best heeft gedaan dit alles zo goed mogelijk uit te beelden.

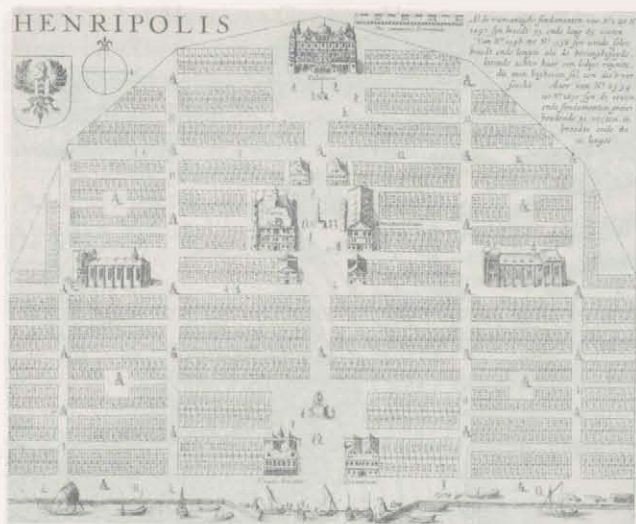
'Citta Ideale' Henripolis

Bij het Hollandse pamflet is als derde kaart een kopergravure van de plattegrond gevoegd (afb. 6). Deze is niet gesigeneerd. We mogen aannemen dat Pieter van den Keere ook van deze kaart de vervaardiger is. In de bibliotheek van Neuchâtel is een in 1841 vervaardigde reproductie in steendruk aanwezig van de bij het Franse pamflet behorende plattegrond (afb. 7).⁷

De kaart van Henripolis toont visueel aantrekkelijke elementen. Het is een meetkundig regelmatige stad. De ordening van erfblokken, ook wel woningblokken te noemen, is volgens een enigszins in één richting uitgestrekt schaakbord-patroon. Aan de hand van een tweetal stu-

dies van Taverne⁸ kan van de ontwerper van deze plattegrond gezegd worden dat hij kennis draagt van de voor zulk een plan gemaakte regels voor een 'Citta Ideale' zoals die bekend zijn van Italiaanse modellen. In de naar functie en plaats evenwichtige verdeling van straten en pleinen herkent men het aspect dat de Italiaanse bouwmeester Pietro Cataneo het voornaamste van de architectuur noemde. De denkbeelden van een andere Italiaanse architect Andrea Palladio (1508-1580), ruime pleinen die ornament van een stad zijn aan het begin van een brede straat met doorzicht op een fraai gebouw,

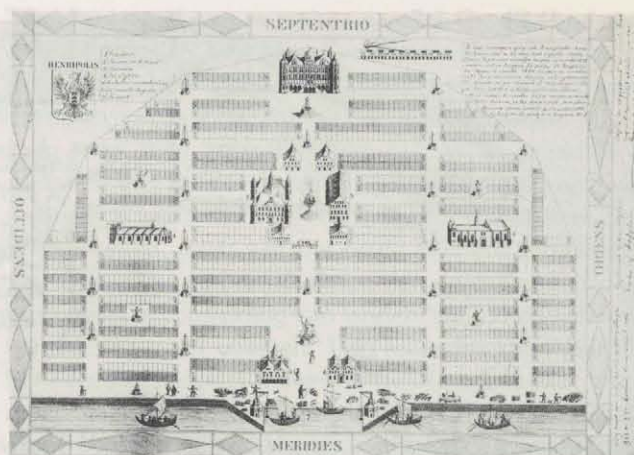
6. Plattegrond van Henripolis uit het Nederlandse pamflet van 1626, vermoedelijk gegraveerd door Pieter van den Keere (Koninklijke Bibliotheek, Pfl. 3656a).

worden in de plattegrond gerealiseerd met het Paleis (Palatium) aan het einde. Het plein halverwege met rechts het Raadshuis (Curia) en links het Arsenaal (Armentarium) verhoogt de allure van dit geheel. De fraaie aanblik van deze stad heeft de ontwerper extra verlevendigd door met regelmaat op praktisch elk kruispunt en op de meeste pleinen een fontein neer te zetten. Drie pleinen met gesloten hoeken en toegang via het midden van twee tegenover elkaar gelegen zijden vertegenwoordigen een voorkeur van Vincenzo Scamozzi (1552-1616).

Aan de geïdealiseerde en representatieve stadsvoorstelling die in het pamflet uitgebreid wordt beschreven, voldoet de plattegrond ruimschoots. In een verklarende tekst wordt de lezer duidelijk gemaakt dat de ligging van de stad zo gunstig is, niet alleen vanuit het gezichtspunt van gezondheid, rijke natuur maar ook wat veiligheid betreft, zodat vestingwerken niet nodig zijn. Op de plattegrond ontbreken die dan ook. De vrijheid van godsdienst wordt verzekerd. Twee grote kerken, symmetrisch op de plattegrond geplaatst, symboliseren zulks, hoewel volgens de 'Charte d'Henripolis' de katholieken hun godsdienstoefeningen in het nabij gelegen Lauderon of in Cressier zouden moeten houden. In Henripolis zou dan plaats zijn voor een Franstalige en een Duitstalige kerk.

De stimulering van handel en verkeer wordt op de plattegrond verbeeld door de lange kade onder aan de kaart, met voorzieningen tot laden, lossen en opslag en door in het centrum aan de kade links de handelsbeurs (Forum Mercator) te situeren en rechts de graanbeurs (Granarium). De brede ruimte er tussen geeft toegang tot een groot beursplein. Het lijkt wel of de twee boven elkaar gelegen erfblokken links van het Forum Mercator en de twee rechts van het Granarium die volgens de tekst op de kaart groter zijn dan de overige erven op de plattegrond, voldoen aan het idee van Simon Stevin, de beste bouwblokken rond het beursplein te plaatsen.

In het pamflet staat dat de vorstelijke doorluchtigheid (Henri II) een bijzondere plaats reserveerde om aldaar

7. Plattegrond van Henripolis, reproductie in steendruk afkomstig uit Musée Historique de Neuchâtel et Valengin van Georges-Auguste Matile (3 dln. Neuchâtel 1841-1859) (Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel).

een paleis te bouwen. Verderop staat dat de inwoners van deze nieuwe stad bevrijd waren van garnizoen en inkwartiering van soldaten welke niet van zijn hofhouding en gevolg zijn. Slaat men Stevin er op na dan leest men dat een vredige stad zonder veel krijgsvolk maar wel met een beminde vorst, een grote aantrekkingskracht heeft op vreemde kooplui met hun grote rijkdommen. Voorts lijkt het Stevin het beste om het paleis te oriënteren in het midden tegen de buitenkant van de stad, zodat de vorst als hij met zijn hofhouding naar buiten wil, niet steeds door de halve stad behoeft te trekken. Op de plattegrond treffen we dezelfde zienswijze aan.

De schaalstok op de kaart geeft de lengte van '600 pes communes Germanias' aan. Stelt men deze voet op ca. 30 cm, dan is de stad ca. 1200 meter breed en ca. 1000 meter diep. De tekst rechts op de kaart is woordelijk een vertaling van de tekst op de Franse kaart. De in deze tekst vermelde grotere erven zijn de eerder genoemde links van het Forum Mercator en rechts van het Granarium. De erven met ledige ruimte erachter zijn in de in een hoekvorm links en rechts in de bovenhelft van de plattegrond getekend.

Besluit

De Republiek werd in de zeventiende en achttiende eeuw overstroomd met pamfletten over onderwerpen op allerlei gebied. Sommige waren voorzien van kaarten, bijvoorbeeld van belegeringen, of van veroverd gebied overzee. Het onderwerp van een te stichten stad leende zich natuurlijk bij uitstek om door middel van kartografische weergave de plannen zichtbaar te maken. Henripolis is daarvan een sprekend voorbeeld. Een breed publiek werd zo het doel en het nut van de vestiging duidelijk gemaakt. Men kon als het ware de aantrekkelijkheid van de stad in ogenschouw nemen.

Het is interessant te weten dat lang voordat Henri II plannen had voor de vestiging van Henripolis, de Kelten dezelfde plek als gunstig voor bewoning hadden uitge-

8. Meer van Neuchâtel met zicht op de plaats alwaar Henripolis had moeten liggen, uiterst links de stad Neuchâtel, rechts La Tène plage (foto: J.M.L. Ingen-Housz, 1991).

zocht. Vijfhonderd jaar voor het begin van de jaartelling beoefenden zij daar hun meester-smeedkunst. Hun werkzaamheid staat sinds 1874 bekend onder de naam La Tène-cultuur. De kunstzinnigheid, fijne smaak en vormgevoel van het in het stroomdalletje van de Thielle gevonden ijzersmeedwerk getuigt daar nog van.

NOTEN

De auteurs betuigen hun dank aan de heer Michael Schmidt van de Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel voor het verstrekken van doeltreffende informatie en de bereidwilligheid de nodige kopieën van kaarten en artikelen toe te zenden. Ook voor de heer Thomas Klöti van de Universiteitsbibliotheek te Bern geldt deze dank, met name voor de met raad en daad verleende hulp.

1. W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. - 's-Gravenhage, 1899-1920. - Deel 1; Vgl. L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamflettenverzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden*. - 's-Gravenhage, 1882. - nr. 2124.
2. J. Hurny, *Le proces de 1618 : differend entre le Prince II d'Orleans Longueville, les bourgeois de Neuchâtel et les Bernois*. - Neuchâtel, 1910.
3. Vgl. F. de Cambrier, *Histoire de Neuchâtel et Vallangin jusqu'à l'avènement de la maison de Pruss.* - Neuchâtel, 1840. - p. 403, en J. Boyve, *Annales historiques de Comté Neuchâtel et Valangin depuis Jules Caesar jusqu'à 1722*. - Bern, 1859. - Dl. 3, p. 505vv.
4. Deze *Charte de Henripolis* voorzien van het zegel van Henri II bevindt zich in de Archives d'Etat te Neuchâtel.
5. Vgl. P.-L. Pelet, *Une fondation de ville au XVIIe siècle : Henripolis*. - In: *Revue Historique de droit Français et étranger*, 1951.

6. In *Cartographica Helvetica* 1(1990), blz. 42, wordt per advertentie door H.-U. Feldmann gezocht naar de kopergravures.
7. G.A. Matile, *Musée historique de Neuchâtel et Valangin*. - Tome I. - Neuchâtel, 1841.
8. E. Taverne, *In 't Land van belofte: in de nieuwe stad*. - Maarssen, 1978; E. Taverne, *Het getekende kaartbeeld als teken van stedelijke propaganda : invloed van de landmeetkundige en kartografische praktijken in Italië op Nederlandse stadsplattegronden uit het begin van de 17e eeuw*. - In: *Stad in kaart : voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond, spiegel van wens en werkelijkheid' / onder red. van F.J. Bakker ... [et.al.]*. - Alphen aan den Rijn, 1984. - p. 123-136; Vgl. S. Stevin, *Van de oirdeningh der steden : materiae politicae, burgherlicke stoffen etc.* - Leiden, 1649; H. Rosenau, *The ideal city : its architectural evolution*. - London, 1974; F.R. Hiorne, *Town building in history*. - London, 1956.

SUMMARY

Henripolis: Maps in a 17th century developmental project

For some time now, bibliographical research has been conducted at Utrecht University concerning maps, topographical prints and portraits such as occur on 16th and 17th century pamphlets in Dutch collections. This research does not simply aim at descriptive inventories, but also tries to obtain insight in the illustrative and informative function of this material in relation to accompanying text.

In the present paper, the authors attempt to elaborate on the relation between map and text on the basis of a specific example. For that purpose a pamphlet printed in Amsterdam in 1626 has been examined in some detail. The pamphlet reports on a new city in the County of Neuchâtel, and contains three maps attributed to the Amsterdam engraver Pieter van den Keere.

Varia Cartographica

Stichting GO organiseert Opleiding Kaart- en Atlasbeheer GO-H en mogelijkheden tot bijscholing.

Op dinsdag 22 september 1992 start bij de Stichting Gemeenschappelijke Opleiding (GO) in Den Haag voor de vierde keer de Opleiding Kaart- en Atlasbeheer GO-H.

De cursus richt zich op medewerkers die zijn belast met het beheer van kaartenverzamelingen of topografisch-historische atlasen. Ook belangstellenden zonder relevante werkervaring kunnen zich voor de cursus aanmelden. In dit laatste geval strekt het tot de aanbeveling om via een stage enige praktijkervaring op te doen. Een vereiste voor deelname is een algemene vooropleiding op havo-niveau.

Na het behalen van het diploma beschikken de cursisten over de nodige kennis en vaardigheden om een kaartenverzameling of een topografisch-historische atlas op verantwoorde wijze te behouden. Bovendien kunnen zij als gekwalificeerde gesprekspartner optreden voor de gebruikers van de collectie.

De cursus is modulair opgebouwd. De eerste module, de kernmodule start op 22 september 1992 en bestaat uit de onderdelen collectievorming; beschrijving, ordening, ontsluiting en catalogusbouw; automatisering; materiële verzorging; dienstverlening; kaarten in archieven.

De volgende vervolgm modules starten vanaf eind januari 1993:

- Moderne kartografie, met de onderdelen: kaartvervaardiging; inhoudelijke aspecten; vormgeving van kaarten
- Geschiedenis van de kartografie, met de onderdelen: algemene inleiding; overheidskartografie; particuliere kartografie
- Kennis van afbeeldingen, met de onderdelen: tekeningen; prenten; technische tekeningen
- Kennis van foto's en audiovisuele media

- Gebruik van kaarten en afbeeldingen bij geografie en topografie, met de onderdelen: ontwikkeling van het landschap; ontwikkeling van het stadsbeeld
- Afbeeldingen van de historie en van het maatschappelijk leven.

De opleidingscommissie, waarvan de leden in de beroepspraktijk werkzaam zijn, toetst regelmatig het leerplan en past dit, waar nodig, aan.

De cursus wordt afgesloten met een mondeling examen dat door de Centrale Examencommissie wordt afgenomen.

Het diplomaprogramma bestaat een kernmodule en tenminste vier vervolgm modules. De kosten hiervan bedragen f 3200,-. Daarnaast kunnen de vervolgm modules à f 310,- als losse bijscholingsmodules worden vervolgd.

Voor nadere informatie en een inschrijfformulier kunt u contact opnemen met:

Stichting GO

Celebesstraat 89

2585 TG Den Haag

telefoon (070) 3 51 23 80

fax (070) 3 54 97 89

RECTIFICATIE

Rijksarchief in Friesland

De openingstijden van het Rijksarchief in Friesland zijn niet zoals in het vorige nummer is vermeld, maar:

maandag 13.30-17.00 uur

dinsdag t/m vrijdag 9.00-17.00 uur

zaterdag 9.00-12.30 uur

In de maanden juni, juli en augustus is het archief op zaterdag gesloten.

PAULUS SWAEN old maps and prints

Hofstraat 19 - 5664 HS GELDROP
The Netherlands

Tel 040-853571 Fax 040-854075

Fine and rare
maps, prints and
atlases of all parts
of the world.

Fax or write for catalogue
Please specify wants.

During the year we exhibit at various fairs.

Included in the annual calendar is:

March: Amsterdam RAI, Antiquarian Book Fair

Maastricht MECC, Antique Fair

May: Eindhoven, Antiquarian Book Fair

June: London, IMCoS Map Fair

Sept.: Cologne, Antiquarian Book Fair

Okt.: Amsterdam RAI, PAN

UNIEKE HISTORISCHE WANDKAART

in facsimile, afmeting ca. 62 x 49 cm. (vierkleurendruk)

A- 1, Holland/Amstelland,	Blaeu	17e eeuw
B- 2, Holland/Schie-Delfland	"	17e eeuw
C- 3, Holland-West.Friesland	"	17e eeuw
D- 4, Utrecht en het Gooi	"	17e eeuw
E- 5, Noord Brabant	"	17e eeuw
F- 6, Zeeland	"	17e eeuw
G- 7, Limburg	"	17e eeuw
H- 8, Gelderland (Gelre)	"	17e eeuw
I- 9, Overijssel met deel Dr.	"	17e eeuw
J- 10, Drenthe, (C. Pynacker)	"	17e eeuw
K- 11, Groningen, Prov.	Allard	17e eeuw
M- 13, Noord Holland (Noort H.)	De Wit	17e eeuw
N- 14, Groningen (Stad)	Haubois	17e eeuw
O- 15, De Nederlanden (E.krt.)	Speed	17e eeuw
P- 16, Brabantia	v. Deventer	16e eeuw
Q- 17, Amsterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
R- 18, Rotterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
S- 19, s-Gravenhage	Blaeu	17e eeuw
T- 20, Wereldkaart	Mercator	16e eeuw

prijs per kaart, exclusief koker en portkosten

1 stuks à f 15,10 10 stuks à f 12,15

3 stuks à f 13,35 20 stuks à f 12,00

5 stuks à f 12,45 meerdere op aanvraag

meerprijs per koker à f 2,00

portkosten tot 3 kaarten à f 2,70

meerdere kaarten (onbeperkt) à f 5,—

VERKRIJGBAAR BIJ

U.N.B. UITG. POSTBOX 2121

9704 CC GRONINGEN, TELEFOON 050-713152

Besprekingen

Goss, John. **Blaeu: De Grote Atlas van de wereld in de 17de eeuw.** Lisse: Rebo Productions, 1991. Uitgegeven i.s.m. de Royal Geographical Society. 224 pp. 38 x 29 cm. ISBN 90 366 0589 X. Prijs f 49,- (momenteel uitverkocht, herdruk in voorjaar 1992)

Goss, John. **Braun & Hogenberg: Stadskaarten van Europa: Een selectie van 16de eeuwse stadsplattegronden en afbeeldingen.** Lisse: Rebo Productions, 1991. 143 pp. 38 x 29 cm. ISBN 90 366 0720 5. Prijs f 59,-

Kort na elkaar heeft de uitgeverij Rebo Productions twee Nederlandse vertalingen uitgegeven van oorspronkelijke Engelse boeken op het gebied van de historische kartografie in het genre 'coffee-table books' oftewel 'plaatjesboeken'. Met deze karakterisering bedoel ik overigens niets negatiefs. Een van de grootste voordelen van de historische kartografie is dat het onderzoeksmateriaal, oude kaarten dus, óók aantrekkelijk zijn voor een groot publiek. Een gevolg is dus dat veel uitgeverij het aantrekkelijk vinden om boeken op dit terrein uit te geven, die dan wel voorzien moeten zijn van een groot aantal, mooi ogende en vooral gekleurde kaarten, en daarnaast voor een redelijke prijs in de winkel moeten komen te liggen. De historisch-kartograaf die alert is op dit soort uitgaven kan zo in zijn handbibliotheek een grote hoeveelheid goede afbeeldingen krijgen van een grote verscheidenheid aan oude kaarten. Het feit dat de tekst in veel gevallen een kritische wetenschappelijke toetsing niet kan doorstaan, leidt er vaak toe dat dergelijke publicaties door de wetenschappelijke beoefenaar van de historische kartografie versmaad worden.

Met deze beide boeken van Rebo Productions is dat niet echt nodig. De auteur, John Goss, studeerde geografie en was lange tijd de deskundige op het gebied van oude kaarten en reisboeken bij Sotheby's, en weet daarom waarover hij praat.

Selecties uit twee belangrijke kartografische werken worden ons nu voorgeschoteld: de *Atlas Maior*, uitgegeven in 1662 door Joan Blaeu in elf delen (Latijnse editie) met in totaal 593 kaarten van de gehele wereld; de zesdelige *Civitates Orbis Terrarum*, uitgegeven door Georg Braun en Frans Hogenberg, waarvan het eerste deel in 1572 en het laatste in 1617 te Keulen gedrukt is, in totaal bevat dit werk ruim 360 platen met zo'n 530 plattegronden, stadsgezichten e.d.

Beide boeken beginnen met een korte inleiding, waarin op een vlotte, duidelijke manier de geschiedenis van de *Atlas Maior* resp. de *Civitates* verteld wordt. Bij de *Atlas Maior* volgen daarna twee hoofdstukjes met de presentatie van de atlas (de bindwijze, met gezien Goss' achtergrond verklaarbare veilingprijzen!) en de ordening van de atlas, waarin een overzicht van de inhoud van de verschillende edities en die tegelijkertijd dient als inhoudsopgave van de gereproduceerde bladen.

Daarop volgt het hoofdgedeelte, 100 kaarten uit de *Atlas Maior* resp. 67 platen uit de *Civitates*. Elke kaart is over twee bladzijden afgebeeld en heeft een formaat van 33 x 44 cm (ca. 38 x 50 cm is het oorspronkelijke formaat van Blaeus ataskaarten, terwijl die van Braun & Hogenberg over het algemeen iets kleiner zijn). Er is dus bijna sprake van 'echte' facsimiles!). Aan weerszijden van de afbeelding is een brede marge, waarin een toelichtende tekst bij de kaart staat. Bij Blaeu is de tekst meestal maar een halve kolom lang, bij Braun & Hogenberg staan beide marges bijna altijd vol tekst.

In de tekst gaat John Goss in op de geschiedenis van de kaart (auteur, bron, geschiedenis van de koperplaat), op de kaartinhoud en soms op de geschiedenis van het afgebeelde gebied. Hier is het jammer dat bij de kaarten uit de *Atlas Maior* nauwelijks ingegaan wordt op de heraldische en kunsthistorische

aspecten van de afgebeelde kaarten. Joan Blaeu voegde zeer veel heraldiek op zijn kaarten toe. Alleen al op de kaart van Guyenne en Gascogne vinden we 19 wapenschilden voor de verschillende gebieden (8 bleven er blank), terwijl in de tekst daar niets over gezegd wordt (als er wel iets over gezegd is, gaat de vertaler in de fout: het Engelse woord 'coat-of-arms', kortweg 'arms' moet in Nederlands echt met het enkelvoud 'wapen' vertaald worden: de gebruiker zij gewaarschuwd; wanneer er bijvoorbeeld bij de kaart van Sicilië gezegd wordt dat 'de koninklijke wapenen van Spanje zich in de linker bovenhoek bevinden' slaat dit slechts op één van de beide wapens linksboven op die kaart, het ander is gewoon van Sicilië). Ook de symbolische en allegorische figuren rondom de cartouches worden slechts een enkele keer nader besproken. De teksten bij de stadsafbeeldingen van de *Civitates* zijn ook alle volgens een zelfde stramien opgebouwd: eerst de herkomst van de afbeelding en vervolgens een -voor de beperkte ruimte- uitgebreide geschiedenis en beschrijving van de stad.

Tot slot nog één opmerking over de tekst. Bij Engelsen is het gebruikelijk om van een gelatiniseerde naam de uitgang 'ius' af te kappen, zo wordt Janssonius (latinisering van Janszoon) bij hen 'Jansson'. En zo is het hier ook in de Nederlandse vertaling terecht gekomen.

Maar, zoals ik hierboven al gezegd heb, bij dit soort boeken gaat het niet om de tekst: de afbeeldingen staan op de eerste plaats. En daar is heel goed voor gezorgd. Zonder uitzondering zijn alle afbeeldingen perfect scherp en -voor zover ik kon beoordelen- goed van kleur. Omdat de afbeeldingen vrijwel op ware grootte zijn, is elk detail duidelijk zichtbaar.

Het is te hopen dat er nog veel van dit soort boeken komen, en wanneer de teksten zijn zoals die van John Goss, dan hoeft zelfs de wetenschappelijk historisch-kartograaf zich niet te schamen om óók de tekst te lezen!

P.C.J. van der Krogt

De Tabula Peutingeriana / P. Stuart. - Nijmegen : Vereniging van Vrienden van het Museum Kam, 1991. - In: Museumstukken / Onder redactie van A.M. Gerhartl-Witteveen en P. Stuart. - 1e deel: De Tabula Peutingeriana, commentaar, 20 p.; 2e deel: De Tabula Peutingeriana, [reproductie van] de kaart [door Johannes Moretus, 1598]: 31 p.; ill. in z/w, 1 ill. in kleur - Prijs beide delen samen f 15,-.

Op 3 november 1991 werd in het Nijmeegse Museum Kam een zeer kleine tentoonstelling afgesloten die gewijd was aan de 'Kaart van Peutinger'. De oorspronkelijke inhoud van de kaart moet door de Romeinen zijn samengesteld en kan gedateerd worden rond het begin van onze jaartelling. Vermoedelijk is er in de nadagen van het Romeinse Rijk een eerste kopie gemaakt. Deze diende op zijn beurt als origineel voor een manuscriptkaart (675 x 34 cm) in elf bladen (oorspronkelijk twaalf, één is verloren gegaan), getekend in de 12de of begin 13de eeuw. Deze manuscriptkaart wordt nu in de Oostenrijkse Nationalbibliothek te Wenen bewaard. Van dit exemplaar wilde Abraham Ortelius een gedrukte heruitgave maken. Ortelius stierf op 4 juli 1598 en de (verkleinde) heruitgave werd op 1 december van dat jaar door Johannes Moretus voltooid. Hoewel het Museum Kam zich primair richt op het beheren van archeologische Romeinse vondsten, behoort ook een ingekleurde Moretusuitgave tot de eigen, permanent uitgestalde collectie. Vele vragen van Museum Kambezoekers over deze kaartuitgave waren de aanleiding om deze gespecialiseerde tentoonstelling te houden. In Nijmegen werden zoveel mogelijk heruitgaven van de kaart getoond. Helaas, al is het begrijpelijk,

was het niet mogelijk het Weense manuscript te leen te krijgen. Ter begeleiding van de expositie werd een bijzonder aardige tekst geschreven en werd in een afzonderlijk katern de eigen museumkaart van Moretus op ware grootte (titel: *Tabula Itinerraria ex Illustri Peutingororum ...*; 386 x 18 cm) in zwart/wit gereproduceerd. In dit deeltje uit de Museumstukken-reeks wordt op elke dubbele pagina een deel van de kaart afgebeeld. Er is rekening gehouden met een geringe overlap per pagina. De fotografische reproductie van de kaart in het tweede deeltje van deze uitgave van Museumstukken is kwalitatief niet optimaal. Onder andere is de zwarting per pagina sterk verschillend. Ter oriëntatie werd op elke pagina van de reproductie een tiental getranscribeerde toponiemen vermeld: een makkelijk hulpmiddel bij het lezen van de kaart. Ondanks dit hulpmiddel miste ik op de tentoonstelling een moderne wereldkaart waarop het gebied ingetekend stond dat de kaart en/of de losse bladen bestrijken. Als een expositie gehouden wordt waar een sterk vervormde kaart als die van Peutinger centraal staat, lijkt een dergelijke handreiking aan het publiek geen overbodige luxe.

In de begeleidende tekst wordt de Kaart van Peutinger vooral aangemerkt als 'wereldkaart'. Hoewel dit niet fout is, de kaart geeft immers dat deel van de hedendaagse wereld weer waarvan de Romeinen dachten dat het de gehele wereld was, was de term 'wegenkaart' meer op zijn plaats geweest. Dit gezien de functie die de kaart gehad moet hebben. Ook worden de tentoongestelde heruitgaven van de kaart besproken. Er wordt een kort, plezierig leesbaar overzicht gegeven van de geschiedenis van de kaart en van verschillende personen die bij de heruitgaven een rol gespeeld hebben. Hoewel de tekst van Stuart sterk leunt op oudere literatuur heeft hij de belangrijkste informatie wel uitgefilterd. Bijzonder aardig is de link die gelegd wordt tussen plaatsnamen die op oude Romeinse grafstenen staan om aan te geven waar de overleden legio-nairs oorspronkelijk vandaan kwamen en de plaatsnamen die op de kaart terug te vinden zijn. De lay-out van het tekstboekje is een schoolvoorbeeld van goede smaak, en heeft meer dan voldoende niveau.

Marc Hameleers

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

AARDOOM, L., EN J.F. HEIJ BROEK

De atlas van Halma : een verzameling van Reinier Ottens en stadhouder Willem V / L. Aardoom en J.F. Heijbroek. - In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 39(1991) 3, p. 263-282, 336-337.

BEENAKKER, J. EN J. WERNER

Van Alkmaar tot Grootebroek : Kaarten van negen oude Noordhollandse steden / samengesteld oor Jan Beenakker en Jan Werner. - Amsterdam : Universiteitsbibliotheek, 1991. - 60 blz. - Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam van 29 november tot en met 20 december 1991.

BREMER, J.T.

Een zeventiende-eeuws bedijkingsplan voor het Balgzandgebied / J.T. Bremer. - In: *Nederlandse Historiën* 25(1991) 5, p. 169-170.

CALABRESE, O.

Imaginaire geografie / O. Calabrese. - In: *Hemel & Aarde : Werelden van Verbeelding* / samenstelling en redactie S. Alexandrescu [et al.]. - Amsterdam : J. Benjamins, 1991. p. 59-66. (Tentoonstellingscatalogus Bonnefantenmuseum Maastricht).

DAVIDS, C.A.

Het zeevaartkundig onderwijs in de Republiek gedurende de zeventiende eeuw / C.A. Davids. - In: *De zeventiende eeuw* 7(1991) 1, p. 37-48.

DELANO-SMITH, C. EN E. MORLEY INGRAM

Maps in bibles 1500-1600 : an illustrated catalogue / C. Delano-Smith and E. Morley Ingram. - Genève : Librairie Droz S.A., 1991. - XXXVIII, 202 p. - (Travaux d'Humanisme et Renaissance ; CCLVI).

DORSSSEN, A. VAN

Globerestauratie / Antoinette van Dorssen. - In: *Tableau* 14(1991) 3, p. 74-75.

LIGTENDAG, W.

Oude kaarten als kenbron voor verleden en toekomst / W.

Ligtendag. - In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 9(1991), p. 77-86.

MASUREL, G.-J.

'Door die zucht geleid, waarvan u 't harte brandt', Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). - In: *De Boekenwereld* 8 (1991), p. 70-74.

MIERLOO, T. VAN

Alexander Pasqualini (1493-1559) : architect en vestingbouwkundige / T. van Mierloo. - In: *KNOB Bulletin* 90(1991) 5, p. 157-174.

MOERMAN, J.W.

De landmeter-kaarttekenaar Jan Jansz. Potter (153?-159?) / J.W. Moerman. - In: *Midden-Delfkrant* [Kwartaalblad van de Midden-Delfland Vereniging 15 (1991) 3, p. 10-14 en 4, p. 10-14.

OLDENBURGER-EBBERS, C.S.

De geschiedenis van tuinen, parken en buitenplaatsen / C.S. Oldenburger-Ebbers. - In: *Ons Waardeel* 1991, nr. 6, p. 197-215.

OLDENBURGER-EBBERS, C.S.

De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800) / C.C. Oldenburger-Ebbers. - In: *KNOB Bulletin* 90(1991) 3, p. 73-79.

ORTELIUS, A.

Theatrum orbis terrarum / [Abraham Ortelius]. - Kyoto : Rin-sen, 1991. - [125] p., 53 krt. : 42 cm in cassette + 2 bijlagen. - Facsimile van de eerste editie (1570) naar het ex. van de U.B. Leiden. - Beperkte oplage van 250 genummerde exemplaren. - Titel ook in het Japans: *Oruteriusu Sekai chizu cho*. - 'Raiden Daigaku Toshokan-zo 1570 nenkan (shonan) kanzen fukusei'. - Appendix 1: [inhoud] Hensei-hyo / sakusei kyoroku: Hase-gawa Koji. - 4 p. : 30 cm. - Appendix 2: [toelichting] Kaisetsu / Funakoshi Shosei. - 26 p. : 26 cm. - ISBN 4-653-02179-1.

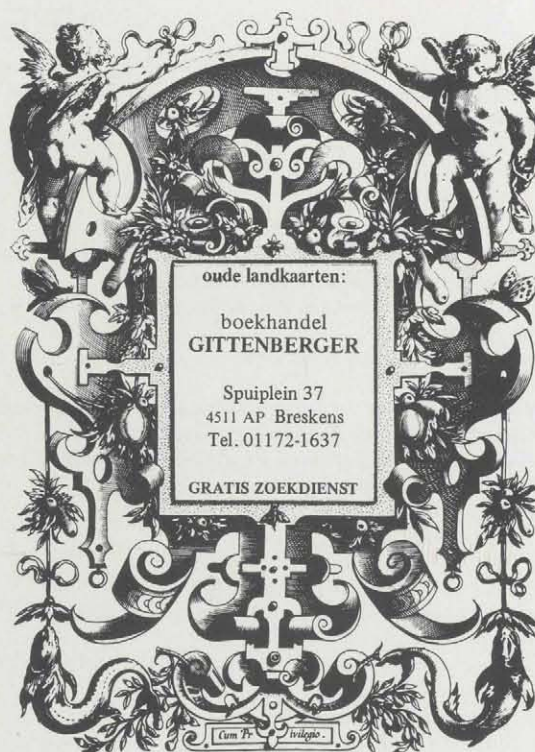
Wegens ruimtegebrek kon niet de hele lijst geplaatst worden.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenaeer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA

De serie Monumenta Cartographica Neerlandica van prof. Günter Schilder maakt zeldzaam Nederlands kartografisch cultuurobject toegankelijk door beschrijvingen, afbeeldingen en facsimiles op ware grootte. Elk deel bestaat uit een rijk geïllustreerd tekstboek (28½ × 40 cm) en een portefeuille (41 × 58 cm) met een groot aantal facsimiles.

Deel I

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De graveursfamilie Van Deutecum
- II. Gedrukte wandkaarten van de Zeventien Provinciën, uitgegeven in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw
- III. De wandkaart van de Zeventien Provinciën uitgegeven door Gerard de Jode in 1566
 - a. Jacob van Deventers pionierswerk in de kartering van de Nederlandse gewesten
 - b. De Jode als uitgever van kaarten van de Nederlandse gewesten
 - c. De wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Willem Jansz. [Blau], 1608 en de latere uitgaven
 - a. De editio princeps
 - b. De uitgave van 1622
 - c. Een latere uitgave
 - d. De uitgave door Joan Blau in 1658
 - e. De ontwikkeling van kaartranden met stadsgezichten
 - f. De folio-uitgave van 1608
- V. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Claes Jansz. Visscher, 1636
 - a. De originele editie van 1594
 - b. De editie van 1636
 - c. Een uitgave in twee bladen

Inhoud portefeuille facsimiles:

Gerard de Jode, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566. (5 bladen)
Willem Jansz. Blau, Kaart van de Zeventien Provinciën, 1608 (1622). (22 bladen)
Willem Jansz. Blau, Kaart van de Zeventien Provinciën in-folio, 1608. (2 bladen)
Joannes van Deutecum, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1594. (3 bladen)
Claes Jansz. Visscher, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1636. (14 bladen)
François van den Hoeye, Kaart van de Zeventien Provinciën in twee bladen, 1616. (4 bladen)
ISBN 90 6469 561 X

Deel II

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De wandkaart van de wereld door Abraham Ortelius, 1564
 - a. De wereld van Abraham Ortelius
 - b. Gedrukte wandkaarten van de wereld gepubliceerd vóór 1564
 - c. De wandkaart van de wereld in acht bladen door Abraham Ortelius, 1564
 - d. De folio-uitgave van 1571
- II. De wandkaart van Azië door Abraham Ortelius, 1567
- III. De wandkaart van Spanje door Abraham Ortelius en Carolus Clusius, 1571
 - a. Carolus Clusius
 - b. Wandkaarten van Spanje vóór 1570
 - c. De wandkaart van Spanje door Carolus Clusius
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën in twaalf bladen door Joan Baptista Vrients, 1605
 - a. De editio princeps door Filips Galle
 - b. De uitgave van Joan Baptista Vrients, 1605
 - c. De uitgave van Joannes Galle
 - d. Een kaart van Midden-Nederland in twee bladen, uitgegeven door de familie Galle
 - e. De folio-uitgave en zijn invloed

Inhoud portefeuille facsimiles:

Abraham Ortelius, Wandkaart van de wereld, 1564. (8 bladen)
Gerard de Jode, Wereldkaart, 1571.
Abraham Ortelius, Wandkaart van Azië, 1567. (8 bladen)
Abraham Ortelius - Carolus Clusius, Wandkaart van Spanje, 1571. (6 bladen)

Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1605. (16 bladen)

Joannes Galle, Kaart van Midden-Nederland in twee bladen. (3 bladen)
Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1606.

Joannes en Baptista van Deutecum, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1588.

Frederick de Wit, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1652.
ISBN 90 6469 573 3

Deel III

f 295,—

Inhoud tekstboek (352 blz.):

- I. Amsterdam in de tijd van Willem Jansz. [Blau]
- II. Wandkaarten van de wereld verschenen in Amsterdam vóór 1619
- III. De wandkaart van de wereld in twee halfkonden door Willem Jansz. [Blau] van 1619
 - a. Geschiedenis en beschrijving
 - b. De ontwikkeling van decoratieve randen op Nederlandse wandkaarten vóór 1619
 - De ontwikkeling in het Zuiden
 - De ontwikkeling in het Noorden
 - c. De decoraties behorende bij de wandkaart van de wereld van 1619 en 1645/46
 - De sierranden
 - De vier elementen en seizoenen
 - De sterrenhemel
 - d. De geografische inhoud
 1. De noordoostelijke route
 2. De noordwestelijke route
 3. De zuidoostelijke route
 4. De route door Straat van Magellanes
 5. De route door Straat Le Maire
- IV. De heruitgave door Joan Blau in 1645/46
 - a. Geschiedenis van de kaart
 - b. De geografische veranderingen
 1. Californië als een eiland
 2. De geografische vooruitgang in het noordwesten
 3. De reis van Maerten Gerritsz. Vries (1643)
 4. Statenland wordt een eiland
 5. Een continent krijgt vorm
 6. Het verbeterde kaartbeeld in de oost

Inhoud portefeuille facsimile's:

Wandkaart van de wereld van Willem Jansz. Blau, 1619 (99 × 190 cm), (10 bladen)

Wandkaart van de wereld van Joan Blau, 1645/46 (173 × 276 cm), (31 bladen)

ISBN 90 6469 651 9

Deel IV, verschijnt 1992/1993

Deel IV bevat een gedetailleerde catalogus van alle verschillende kaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blau (1571-1638).

ISBN 90 6469 660 8

Deel V

Deel V behandelt de wandkaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blau en Claes Jansz. Visscher.

ISBN 90 6469 661 6

Verkrijgbaar bij de boekhandel of bij de uitgever:

UITGEVERIJ CANALETTO
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn